

illik immár ismernünk és elismertetnünk, ha nem akarjuk, hogy történelmileg valami képtelen, a diplomáciai kontingenciáknak, vagyis az óvatos nacionalizmusnak kedvező állásfoglalás nyomuljon be az irodalomtudomány területére is.

Nyilvánvaló, hogy tematikai szempontból az egyházak ún. felvilágosodása, a reformirányzatok, a filozófiai áramlatok (Leibniz — Wolff, Locke, de még Ramus is, az antiskolasztika, felvilágosodás elleni küzdelem stb.), valamint a politikai eszmék (hungarus-tudat, az abszolutizmus ideológiája, jozefinizmus, a racionalista teológia és a politika viszonya), érdeklik a XVIII. században leginkább az irodalomtörténetet is.

3. *Nyelv- és stílustörténeti kutatások, irányzatokkal és módszerekkel együtt, még felsőbb szintjét jelentik, módszertanilag is a legérettebb tanulságokkal, az irodalomtudományi kutatásnak, kivált a XVIII. században, ahol kétféle nyelvújítás megy végbe: a latinról a magyarra (melynek sem formai, strukturális, sem közönségi alapjait nem tárta fel a magyar irodalomtudomány), és a régi magyarról egy újabbra. Mivel a költői nyelv az irodalmi alkotás legközvetlenebb — már sűrített — közege, a 2. pontban vázolt tanulságok a 3.-ban bontakoznak ki.*

Tematikailag a klasszicizmus (latin és magyar), a rokokó és a mindkettőtől különböző látszó (de a latinságban is felfedezhető) népiesség kutatása látszik ezen a fokon a legfontosabbnak — ez kapcsol át a magyar nyelven kibontakozó magasabb rendű irodalomba.

4. Mindaz, ami bármiféle — a legszerényebbtől a legfejlettebbig, a kisméretű elemzéstől a monográfiáig terjedő — formában az irodalomtörténet belső, tulajdonképpeni és centrális feladatát alkotja, az amelyet valamiképp megelőz és előfeltételez az előbbi három pontban foglalt követelmény (ami nem alsóbbrendű, sem rendszertani, sem érték szempontból, a tulajdon értelmében vett irodalomtörténetnél, csak ebben az adott összefüggésben „segédlet” és szükségesszerű előkészítés) az: *irányzatok és nagy alkotó személyiségek, műfajok és irodalomtudat-történet (= irodalomtudomány, kritikátörténet) fogalmaiban foglalható össze.*

Míg a kritikátörténet el nem készül, féltő, hogy bizonyos műfaji és személyes írói műre vonatkozó kutatások némileg a háttérben maradnak. Ezért látszik szükségesnek a Csokonai kritikai kiadás alapos ellenőrzése mellett bizonyos idő után a Bessenyei-kiadás elindítása, egyáltalán a Bessenyei és köre körüli kutatások felfejlesztése; valamint mindazoknak a latin — magyar témáknak kidolgoztatása, melyek *műfaj-történeti* vonatkozásban jelentősek (1. a 2. és 3. pontot), és a latin nyelvű levéltári-kézirattári állagoknak legalább bibliográfiai fokon való előkészítése, az iskoladráma kutatásának (nemzetközi szinten) elindítása.

Szükségtelen elősorolni a kiadványtípusokat, melyekben egy konkrét XVIII. századi kutatási terv megvalósítható (Összes művek: Rákóczi, Mikes, Faludi, Orczy, Bessenyei, Verseghy; Magyar Századok: krónikák, éneletírások; Fontes ad hist. litter. Hungariae spectantes, levelezések: Aranka, Ráday, Bethlen, Amade, Péczeli, Radvánszkyak).

1972-re szükséges volna egy olyan tanulmánykötet kiadása, mely — nyelvészek, filozófusok, történészek kollaborációjával, könyvtártörténészek közreműködésével is, egyes tanulmányokban tárná fel a XVIII. századi irodalom specifikus problémáit, bibliográfia, latinnyelvűség, eszméletörténeti változások, stílus és formák tekintetében egyaránt. (Bp. 1963. március 18.)

Baróti Dezső hozzászólása: A programtanulmány sok, alighanem széleskörű egyetértést kiváltó megállapításával, de a vitathatókkal is jelentős mértékben hozzájárul a XVIII. századi irodalmunk számos elvi kérdésének tisztázásához, emellett számos új problémát vet fel; mindenképp jó alapot ad tehát a felvázolt munkaterv megvalósításához. Valóban annyira gazdag témáját annyira sok irányból megközelítő tanulmányról van szó, hogy egy rövidre szánt hozzászólás még a legfontosabbnak látszó kérdések közül is csak néhányat ragadhat ki.

Az egyik olyan probléma, amelyről néhány szót szeretnék szólni, az ún. előfelvilágosodás, korai felvilágosodás. Nem vagyok túlságosan bizonyos abban, hogy nagy szükség van erre a kissé talán a preromantika analógiájára konstruált fogalomra. Úgy látszik, különösen a

kelet-európai kutatókat fenyegeti az a veszély, hogy egyes racionalista jellegű megnyilatkozások vagy a vallásos ortodoxia valamelyes meglazulását a szélesebb európai összefüggések és arányok nem elég alapos összehasonlító vizsgálata nélkül minősítik a felvilágosodás előzményének vagy éppenséggel korai felvilágosodásnak. Mindazt, ami ebben a vonatkozásban előkerült, talán helyesebb lenne önmagában, nem pedig valóságos történeti-társadalmi összefüggéseiből többé-kevésbé kiragadva, csupán előzmény gyanánt vizsgálni. A felvilágosodás előzményeit persze már a renaissance-től kezdve keresni lehet, ez azonban aligha segíti elő a bonyolult fogalom történeti megragadását. Az a meglehetősen elterjedt felfogás szintén zavart okoz, amely a cartesianus racionalizmus akárcsak félénk megnyilvánulásait hajlamos korai felvilágosodásnak tekinteni, pedig (amint az előtünk levő programtanulmány is utal rá) már Cassirer óta világosan látjuk, hogy a felvilágosult ráció nem egy lényeges vonatkozásban különbözik a Descartes-féletől. Az ortodoxiával szembehelyezkedő vallásos megnyilatkozások felvilágosult jellegét hangsúlyozó szakirodalom számos megállapítása is gyakran inkább szkepszist, mint bizonyosságot ébreszt bennünk: korszerű társadalomlélektani szempontok hiánya miatt. A magam részéről egyelőre szkepszissel fogadom a programtanulmányt, az azt az egyes régi és újabb (Esze Tamás) publikációkon alapuló megállapítását, hogy egyes megnyilatkozások „egy olyan korai magyar felvilágosodásra utalnak, mely a protestáns és a katolikus egyházi körökben nagyjából egyidejűleg, az 1730-as években indult el és igen erős hatással volt a katolikus (piarista) és protestáns (debreceni, sárospataki) intézetekben tanuló magyar felvilágosultakra”. (24. l.) Nekem úgy tűnik, hogy az, amiről itt szó van, csak vékony erecske a magyar XVIII. század szellemi térképén, s nemcsak korai felvilágosodásnak, hanem még előzménynek is kevés. A kérdést mindenesetre érdemes lenne több oldalról megvizsgálni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a vallásos köntösben megjelenő felvilágosodás további kutatása (amelyhez a programtanulmány egyébként jónéhány kitűnő szempontot ad) komoly hozzájárulást adhat a magyar XVIII. század, sőt a korai felvilágosodás elvi kérdéseinek jobb megismeréséhez.

Mégis, azt hiszem, hogy a felvilágosodás megszületésében az akart-nemakart vallásos kötöttségekkel rendelkező egyházi személyek és a meglehetősen konzervatív iskolázás mellett az eddiginél nagyobb szerepet kell adnunk a felvilágosodás tanításait nyíltan megfogalmazó intellektuális hatásoknak. Nem egy érdemes könyvtártörténeti mű már régebben rámutatott arra, hogy a felvilágosodás radikális íróit is jóval hamarabb olvasták Magyarországon, mint ahogy az első felvilágosult hazai művek megszülettek. Az új eszméket, szabatosabban az új mentalitást azonban nemcsak a könyvek, hanem személyes érintkezés, példaadás, s általában az emberi kapcsolatok bonyolult szövevényei is terjesztették. Egyáltalán nem látszik lehetetlen vállalkozásnak, hogy a kor alig feltárt leveleiből, napló-féléiből, sőt emberi magatartásaiból következtessünk a hazai felvilágosodás elterjedésének egyes állomásaira, valahogy úgy, ahogy ezt Daniel Mornet a filozófiai eszmék mellett a szépirodalomra, az izlésre, az egyes világi intézmények tevékenységére, sőt még az életformákra kiterjedően is megtette. (*Les Origines intellectuelles de la Révolution Française*. Paris 1947. — Mornet mellett e témakörből egyébként számos újabb, modernebb részlettanulmányt idézhetnénk.) Azt is csak az ilyenféle, a szűkebb értelemben vett irodalomtörténet számára sem érdektelen kutatások mutathatnák meg, hogy felvilágosodásunk megszületésében a világi arisztokrácia ismert szerepe mellett milyen része volt a középbirtokos nemességnek, a városi polgárságnak és a szűkkörű világi értelmiség egyes csoportjainak.

Az említett kérdések valóban szorosan összefüggnek azzal, vajon mit is nevezünk felvilágosodásnak. A programtanulmány is felveti ezt a kérdést és jogosan hangsúlyozza, hogy a magyar felvilágosodás kutatóinak az eddigieknél sokkal jobban hasznosítani kell a korszerű összehasonlító kutatás szempontjait és a nemzetközi szakirodalom eredményeit. Erre máris szép példát mutat, hiszen az utóbbi évtizedben megélnékülni kezdő felvilágosodás-kutatásról magyarul eddig még nem olvastunk ilyen gazdag és elmélyedő (bár értékeléseiben helyenkint vitatható) kritikai elemzést. Ez már csak azért is szép teljesítmény, mert valójában sokféle, gyakran egymásnak ellentmondó felfogásról van szó. És talán azt sem árt hangsúlyoznunk, hogy Cassirer, Hazard, Mornet, Fölkierski már rég klasszikusnak számító munkái után épp a legújabb kutatások egy sereg, eddig megdönthetetlennek látszó tételt kezdenek egyre inkább kérdésessé tenni.

Úgy látszik, hogy egyelőre a felvilágosodás eszmevilága körül van a legkevesebb vita. Többen vannak azonban olyanok, akik a hagyományos fogalom kisebb-nagyobb kiszélesítésére törekednek. A XVIII. század egyik legfrissebb szellemű kutatója, Jean Starobinsky pl. egyik nagyszerű könyvének (*L'Invention de la Liberté*. 1700—1789. Genève 1964) bevezetőjében joggal mutat rá arra, hogy a filozófusok eddig a maguk módján tanultmányozták a XVIII. század eszmevilágát, mások az irodalom s a művészetek történetét; ez jogos törekvés volt, de kielégítetlenül hagyta azokat, akik a század teljes képét akarják megismerni, ezért a közös társadalmi gyökerekkel is számotvetve, az irodalom, a művészetek és a filozófia szintetikus

látására kell törekednünk... Egy ilyen szintetikus látásmód néhány lehetőségét magam is felvettem, s nemcsak talán részletesen is kifejthetem azt a felfogásomat, hogy a felvilágosodás nemcsak mint eszmei áramlat definiálható, hanem a renaissance-hoz, barokkhoz vagy a romantikához hasonlóan egy olyan, a világosság filozófiájával párhuzamosan megjelenő, de ehhez képest viszonylagos autonómiával rendelkező általánosabb társadalomlélektani jelenségnek, az újabb francia művelődéstörténet egyik ismert kifejezésével szólva, mentalitásnak fogható fel, s ez egy új érzelmvilágban, izlésben, formavilágban, stílusban s mellettük még az emberi magatartások egy egész sereg megnyilatkozásában is megmutatkozik. A felvilágosult stílus, a style des Lumières jelenségéről nemrégiben a francia Roger Laufer írt monográfiát (*Style rococo, Style des Lumières*. Paris 1963), ő ugyan a szóbanforgó jelenséget rokokónak nevezi, mindaz azonban, amit többek között Montesquieu, Voltaire, Diderot műveinek elemzése során elmond róla, meglehetősen különbözik attól, amit általában rokokónak szokás tekinteni. Fejtegetései végső fokon nem is a rokokó fogalmának nagyfokú kiszélesítéséhez, hanem inkább kötele alcíméhez, egy sajátos style des Lumières megletéhez szállítanak érveket. Jömagam a rokokót nagyjából a Kézikönyv II. kötetében megjelölt keretek között tartanám, de ha a rokokó és a felvilágosodás közötti affinitások s valamelyes polgári rokokó létezését sem vonom teljesen kétségbe, Csokonai, Verseghy vagy Fazekas rokokóját csak felvilágosult stílusuk egyik, nem lényeges összetevőjének tekintem.

Egyébként nem egy jel mutat arra, hogy a XVIII. század magyar irodalmának egyik jelentős csoportja is egy olyan irodalmi irányzatot alkot, amely nemcsak mentalitását, hanem alkotómódszerét és stílusát tekintve is legközelebből a felvilágosodás felől elindulva közelíthető meg. Ez az irányzat tulajdonképp azonos azzal, amit a programtanulmány „felvilágosult — polgári — klasszicista” irányzatnak nevez. A tanulmány 34. lapján erről az Irodalomtörténet XVIII. századi fejezeteinek bírálata során a következőket olvashatjuk: „Nagyon hiányzik egy oly, lényegében véve polgári felvilágosult-klasszicista irány jellemzése, melyet Batsányi, Szentjóni, Szabó, Verseghy, Csokonai, Virág, a fiatal Kazinczy — az irodalmi életben kialakult ellentétek ellenére is — izléselvek és gyakorlati magas szintjén képviseltek, és amelynek kezdeményei Bessenyeinek tágabb, nemcsak ezt magába foglaló műveiben találhatók fel.” — Vitathatóan tartom azonban, hogy ezt az irányzatot valamilyen klasszicizmussal lehetne közelebbi kapcsolatba hozni. Ha tudjuk is azt, hogy az említett irányzatban időnként klasszikusnak nevezhető nyomok is felbukkannak, ezek a sokféle összetevőből megszületett irányzatnak csak egyik, semmiesetre sem olyan lényeges velejárói, hogy a felvilágosodással együtt definíciánk középpontjába állíthassuk. Ellenvetéseim részletes kifejtését azonban nemcsak felszólalásom rövidre szánt kerete, hanem, és elsősorban, az a körülmény nehezíti meg, hogy a szóbanforgó jelenséget a klasszicizmus jegyében még senki sem írta le, legalábbis olyan szabatosan és részletesen, hogy érdembe menő vitát folytathassunk róla. Karel Krajčínak a felvilágosult klasszicizmusról is beszélt tanulmánya (*Klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és a nyugati szlávok irodalmában*. FK 1962. 28. l.) nem dolgozik eléggé tiszta fogalmakkal ahhoz, hogy meggyőző lehessen. Krajčí mintha maga is érezné alapétele vitatható voltát, ezért egy, a szó nagyonis tág értelmében vett szentimentalizmust kénytelen a klasszicizmussal vadházasságra léptetni, hogy végül a polgári regényt és drámát, Rousseau-t és Ossiant egyaránt „felvilágosult klasszikus”-nak nevezhesse.

Szauder József programtanulmánya, szűkszavúan bár, de jóval szabatosabban határolja körül az általa felvilágosult klasszicizmusnak tartott jelenséget. Szerinte arról lenne szó, hogy a „felvilágosult klasszicizmus” irányához tartozó írónk felvilágosult mondanivalójukat „egy horatianus alapú, lényegében a humanisztikus elokvencián és poétikán alapuló eruditus klasszicizmus” útján fejezik ki, ezért... „nem indokolatlan ezt az iskolás alapokon és azok felülmúlásával felnőtt költészetet felvilágosult klasszicizmusnak nevezni.” Néhány sorral lejjebb pedig ezt olvassuk: „A mi deákos — iskolás klasszicizmusunk oly humanisztikus alapokon áll (legszelebben véve), amely a XVII. századi francia irányzat előtti időkre nyúlik vissza, illetve attól függetlenül, a felvilágosult típus ettől a humanisztikustól főleg eszmei tartalmait, világképét tekintve erősen eltér (bár poétikailag azon épül). Azok a humanisztikus elokvencián és poétikán alapuló stílushagyományok, amelyeket Szauder összefoglalóan „eruditus klasszicizmusnak” nevez, a renaissance óta valóban az európai irodalmak általános hagyományát képezik. Kérdés azonban, hogy eléggé történeti megközelítést alkalmazunk akkor, amikor ezt a humanisztikus hagyományt, amelynek az irodalomtörténet (és a művészettörténet) egyre általánosabbá váló gyakorlata renaissance, manierista, barokk, „Louis XIV” és rokokó változatait ismeri (többek között akár a magyar irodalomban is), épp a felvilágosult irány kapcsán tegyük meg lényegre utaló terminus technikussá, holott az említett változatok közül alighanem ez tartalmaz a legkevesebb „klasszikus” elemet. Ilyen, sőt sokkal nagyobb jogon akár renaissance, manierista vagy barokk klasszicizmusról is beszélhetnénk!

Természetesen nem csupán az elnevezésről van szó: a klasszicizmus akárhogy is definiáljuk, több valamilyen humanisztikus stílusformák gyűjteményénél: sajátos intellektuális

Klimát, esztétikát és jórészt deduktív jellegű alkotómódszert jelent. Csokonai és társai azonban egyetlen esztétikai rendszer mellett sem szögeznek le magukat, hanem a módszer és a stílus sokféleségével kísérleteznek akarnak behatolni a változóan felismert világ jelenségeibe. Épp ez a klasszicizmus zártsága felől alig megközelíthető kereső, kísérletező hajlam teszi őket, eszmevilágukon túl is, felvilágosult írókka.

A Csokonai-féle irányzat lényeges jegyeiről tehát tovább kell majd vitatkoznunk. Az értékes programtanulmánynak egyik nagy érdeme, hogy frissítően hat azokra, akik szívügyüknek érzik egyik legszebb örökségünk, a felvilágosodás sokoldalú kutatását.

Kosáry Domokos hozzászólása: A történész, mielőtt jelentősebb irodalomtörténeti vitába kapcsolódik, és Szauder mélyre hatoló, alapos referátuma igen alkalmas ilyennek indítására, éppen mostanában különösen jól teszi, ha végiggondolja, ami e két rokon, de mégis külön szakma sajátos dialektikájából következik. Nem tekintheti irrelevantnak, kivülállóknak önmagát, hiszen a mindenkori jelen a maga teljességével, szakmai, földrajzi vagy más korlátozások nélkül, mindenestül, tehát egyebek közt az irodalommal együtt hull bele abba, amit úgy hívunk, hogy történelem. Csonka történész az, aki nem látja, hogy valami módon mindig a történelem e totalitását kell szem előtt tartania, valami módon ezt kell megragadnia és éreztetnie. E történelemnek része, az egésszel összefüggő része a szépirodalom múltja is. Ez persze nem azt jelenti, hogy a történésznek kell minden speciális funkció, ez esetben az irodalom történetét is megírnia. Még azt sem jelenti, hogy egyszerűen átveszi és lerövidítve elismétli az irodalomtörténet eredményeit. A történésznek elsősorban azt kell vizsgálnia, hogy mit képviselt az egykorú szépirodalom mint a társadalmi valóság: társadalmi osztályok, rétegek, feltételeik, törekvései tükrözője, és egyben mint e társadalomban jelentkező igények kielégítője, mint olyan fogyasztási cikk, amely egyben alakító, tudatosító hatással is bírhat. Az irodalomtörténész a történelemben mutatkozó társadalmi összefüggések talaján, azok ismeretében tudja csak helyesen kialakítani a maga külön tematikáját, csak innen elindulva tudja a maga sui generis problémáit megfogalmazni és megoldani. A történész viszont csak ezen irodalomtörténeti eredmények figyelembevételével tudja helyesen mérlegelni és részletesen tisztázni a társadalmi valóság irodalmi tükrözésének és egyben társadalmi funkciójának problémáit. Ezt értettem a történész és az irodalomtörténész munkájának dialektikáján. E két munka nem azonos, de azon a szakaszon, ahol érintkezik, egymást nem nélkülözheti, egymás nélkül jól nem végezhető, a másik nélkül mindegyik szegényes, hiányos marad. A dialektika bizonyos közelséget, de bizonyos különállást is feltételez. Az egymás nélküliség hibája ugyanis, mint jóhány példából látni, két módon is jelentkezhetik. Az egyik az, ha a két szakma nem vesz eléggé egymásról tudomást. A polgári „pozitivizmus” történetírása nem tudta a társadalom reális összefüggéseibe helyezni az irodalom történetét: vagy nem vette figyelembe, vagy pedig külön függelékben, mellékesen tárgyalta, utóbb a XX. század elején, más egyébbel vegyesen „művelődéstörténet” címszó alatt, amely címszó rendszerint arra figyelmezteti a gyanakvóbb megfigyelőt, hogy magát a „történelem” fogalmát erősen leszűkítve, pusztán a politikai, esetleg még gazdasági szektorokra korlátozva értelmezik, ezért kell a külön kiegészítés, a pótlás. De nemcsak az elszakadás, hanem az egymásba torlódás is kívánatos: az, ha az irodalom történetét, saját problematikájának elégtelen figyelembevételével, egyszerűen illusztratív anyagnak tekintik, amely közvetlenül levezethető a történelem alapvető gazdasági-társadalmi, illetve ezt kísérő politikai folyamataiból, amelyekhez az irodalom jelenségei megint áttételek nélkül, közvetlenül kapcsolhatók. A valóságban az irodalom fejlődésvonala a valóban meglévő összefüggések ellenére sem helyettesíthető egyszerűen a gazdasági-társadalmi-politikai vonalak rajzával. Ha ezt, az irodalom sajátos fejlődési problémáit nem vesszük kellőképpen figyelembe, akkor jön műfaji és stílári jelenségek rövidzárlatos levezetése a marhakereskedelemből, vagy más ilyen, egyébként létező, és nem is hatástalan tényezőből. Az ilyesmi akkor is szegényedést hoz mindkét szakma számára, ha a gazdasági-társadalmi és a politikai fejlődés fő vonalait helyesen húztuk meg. Még zavaróbb, ha kiderül, hogy e vonalak némi igazításra szorulnak.

Mindezt azért fokozottan időszerű végiggondolnunk éppen mostanában, mivel Magyarország története új, tizkötetes összefoglalójának előkészületei közben sorra át kell vizsgálnunk újra egy sor fontos kérdést, megállapítva, hogy hol, milyen igazításra van szükség. Ezt szolgálta, egyebek között, a múlt évi periodizációs vita is. S nézetem szerint valóban több ponton szükség van megszokott álláspontok kiigazítására. Nem akarom itt elismételni mindazt, amit erről különböző vitákon, nyomtatásban is hozzáférhető hozzászólások során próbáltam közlebről kifejtetni, de annyit most is ki kell emelnem, hogy véleményem szerint számos vonatkozásban ma is könnyen hajlandók vagyunk a múltat a hazai feudális uralkodó osztály középső és alsó rétegeinek szemével nézni, ezek hagyományait átvenni a dolgok megítélésében. Annnyival is könnyebben történik ez, mivel máig nem vettük elég beható vizsgálat alá a feudalizmus

speciális, kelet-európai változatának olyan társadalmi és politikai velejáróját, mint a feudális uralkodó osztály középső és alsó rétegeinek, vagy összefoglaló címszóval: a viszonylag nagy létszámú köznemességnek sajátos történeti funkciója. Európai összehasonlításban Magyarország feudális uralkodó osztálya a nyugatiaktól nem a főnemességben különbözőt leginkább, bár természet szerint ennek is voltak sajátos vonásai, hanem éppen a köznemességben. Mivel a polgári-nemzeti átalakulás is köznemesi vezetés alatt ment végbe, érthető, ha a köznemesség régebbi hagyományának saját osztályöntudatának is sok eleme került át az új, nemzeti liberális ideológiába. Innen a hajlam a köznemesség történeti szerepének visszamenőleges idealizálására, polgári-nemzeti szempontból, olyan vonatkozásokban is, amelyekben tudatosabb, élelőbb szemű, elfogulatlanabb elemzés nem annyira pozitívumokat, hanem sokkal inkább a rendi kiváltságok makacs védelmét és a feudalizmuson belül is a maradiság jelét fedzné fel. Gazdaságtörténeiszink már világosan kimutatták, hogy Kelet-Európa történetébe a XV—XVI. század fordulójától kezdve beiktatódott a késői feudalizmus speciális szakasza, amely az örökös jobbágyság rendszerét, a polgári irányú fejlődés megtorpanását, a feudális erők olyan hosszantartó megerősödését hozta magával, és amelynek Európa nyugati részein, a felbukkanó „refeudalizációs” jelenségek ellenére sem volt megfelelője. Azt is kimutatták gazdaságtörténeiszink, hogy ez a késői feudalizmus akadályozta, hátráltatta a kapitalizmus feltételeinek kialakulását. Ideje viszont akkor, hogy a kelet-európai, főként lengyel és magyar típusú rendiség olyan társadalmi és politikai momentumait, amelyek éppen a késői feudalizmus erősen negatív előjelű rendszerével jártak együtt, alaposabban szemügyre vegyünk, és ne tekintsük őket oly könnyen, múlt századi nemesi-polgári szerzők nyomán, valaminő nagy pozitívum megnyilvánulásainak. Persze nem arról van szó, hogy kétségbevonjuk azt, ami a köznemesség soraiban valódi pozitívumként mutatkozik. De arról szó van, hogy a múltat ne az egykorú köznemeselek szemével nézzük.

A XVIII. század irodalmának jó megértéséhez különösen szükséges a köznemesség sajátos funkciójának, részben ellentmondásos vonásainak, valamint azon jellegzetességének felismerése, hogy nem egységes, egyszintű rétegről van szó, hanem olyanról, amely igen széles mezőnyben, széles szóródásban jelentkezik. Ha pusztán az élen járók, a magasabb kulturális szintű, számbelileg igen csekély elemek alapján ítélnénk, amire nem egy szerzőnk hajlamos, akkor elfeledkeznénk a nagy többség, a nemesség zömének, messze elmaradó tömegének hátrahúzó súlyáról. Az előbbre jutó, kis csoportok jelentőségét nem utolsósorban éppen az adja meg, hogy ilyen nehézkedési erővel szemben jutottak ennyire, saját táborukon belül. Nemcsak arról van itt szó, ami általában, másutt is előfordul: hogy egyazon kulturális vagy gazdasági programot egyesek magas, mások, többen pedig alacsonyabb, primitívebb szinten képviselik. A nemességben belül e szintkülönbség akkora, hogy a magasabb szintű „haladóbb” elemek programját, bármily szépet ígérő legyen, magának a nemesség zömének akciója, nehézkedési ereje teszi semmivé, ha erre sor kerül.

Legyen szabad itt konkrét példával illusztrálnom a mondottakat. Ott kell kezdenem, hogy igen helyesnek tartom, ha a XVIII. századot, mint gazdaságban, úgy irodalomban is a fokozatos fejlődés, a folyamatosság időszakának tekintjük, ahol az előzmények előkészítik az újat, amely valahol az 1760-as évek közepén jelentkezik; a periodizációs vitából kitűnt, hogy a késői feudalizmus alkorszakának határait 1790-nél kell ugyan megvonnunk, de ezen az alkorszakon belül az utolsó szakasz, a felvilágosodásé, az 1760-as évek közepe táján indul. A felvilágosodás ideológiai elemeit, az új tüneteként, itt persze nem kidolgozójuk, az angol, majd a francia polgárság hazai megfelelője használja fel, hanem több, más erő, a maga testére átszabva és átértelmezve őket. Innen van, hogy itt a felvilágosodásnak több variánsa, több tendenciája jelentkezik. Az egyik, a főbbek közül, a bécsi udvaré, amely a felvilágosult abszolútizmus programját dolgozza ki, a fejlődésből adódó, új szükségletek kielégítése, meg az elmaradt központosság pótlása, egyszerre hátralekös és új problémák megoldása érdekében. A cél nem a feudalizmus megdöntése, hanem ellenkezőleg: a legtarthatatlanabb kinövésnek, a legelavultabb formák leszabdálása, egyben a lényeg korszerűsítése, átmentése, magasabb szinten, versenyképesebb, védhetőbb formában. A felvilágosodás másik tendenciája a nemesség körében jelentkezett, a felvilágosult abszolútizmus kezdetivel nagyjából egyidőben de némi tempókülönbséggel. Itt eleinte főleg csak nemzeti nyelvi, irodalmi célkitűzésekkel találkozunk: Bod Péternél (1766), majd még inkább Bessenyeinél. A nyelvi és irodalmi térre való szorítkozás azt is jelenti, hogy ami új, az a nemesség körén belül még csak igen szűk körben, szélesebb bázis nélkül kezdett megmutatkozni. Egy idő múlva, 1790 körül a nemesi-nemzeti mozgalom idején viszont már egy átfogóbb, összefüggő, olyan felvilágosodási program bontakozott ki e nemesség körében, amely gazdasági, politikai és művelődési teendőket egyaránt igyekezett kijelölni. A hazai, rendi feudalizmuson belül is több szint volt tehát. Ahogy a *felvilágosult abszolútizmus* a feudális abszolútizmus korszerűsített változatát igyekezett megteremtteni, úgy ennek hazai megfelelőjeként, 1790 nemesi mozgalma a régi, primitív, rendi feudalizmust korszerűbb, *felvilágosult rendiség*gé akarta modernizálni, ismét a lényeg átmentése érdekében.

Mert ez sem lép még túl, a nemesség részéről, a feudalizmus-korlátain, hanem még azokon belül marad. Annyival is inkább, mivel a nemesség ezúttal sem egységes tábor, ha csak kiváltságai védelmében nem az. A felvilágosult rendiség programját csak viszonylag igen kis számú, olyan elem dolgozza ki és vallja magáénak, amely a feudalizmuson belüli reformra hajlandó. A zöm, a nagy többség, erre sem hajlandó, és visszahúzó erőként működik még azon felvilágosult programmal szemben is, amelyet saját tábora élén a felvilágosult nemesi politikusok kidolgoztak.

Különösen jól látni ezt a gazdaságpolitikai program esetében, s e példa, bármily messzinek tűnjék is talán, szélesebb körben levonható tanulságok szempontjából sem haszontalan. Mint ma már világos, Magyarország ipari behozatalra szoruló, függő agrárpiac volt, hagyományosan, az Európa nyugati és keleti részei közt kialakult előnytelen munkamegosztás folyamánként, az 1754-i osztrák merkantil vámrendszer előtt is, és után is. 1754-ben Bécs a nyugati partnert cserélte ki: a fejlett (de elvesztett) Szilézia helyett a fejleszteni igyekezett Ausztria és Csehország iparához kapcsolta Magyarországot, vagyis előnytelen, alárendelt helyzetben tarotta. Az osztrák vámrendszer elemzését, „gyarmati” jellegének éles hangsúlyozását, 1791 felvilágosult nemesi gazdaságpolitikusai végezték el első ízben: az alárendeltségből való kiemelkedést, a belső piac és vele a hazai ipar fejlesztését keresték. (Ha az irodalomban ennél korábban délamerikai gyarmatokról, Pizarróról esik szó, annak, néhány szerzőnk véleményétől eltérően, nincs köze a „gyarmati” helyzet valaminő anticipált felismeréséhez.) Ez a nemesi gazdaságpolitikai elemzés és program még a feudalizmuson belül maradt, nyilván másként vette számba a fejlődés belső feltételeit és előzményeit, mint ahogy nekünk, ma kell ezeket számbavennünk. Ma már nyilván nem elégedhetünk meg egy olyan elemzéssel, amely a „gyarmati” helyzet túlhangsúlyozásával, és ugyanakkor a késői feudalizmus feltételeinek erős figyelmen kívül hagyásával a múlt század polgári-nemesi felfogásán át végső fokon 1791 nemeseinek felfogásához nyúl vissza, és azzal együtt ismételteti, hogy 1754 megfojtotta a hazai ipart, amely a valóságban előbb sem létezett. 1791 programja, mint politikai program, akkor, a feudális nemesség felvilágosult elemei részéről, magas szintű és kitűnő volt akkor is, ha ma már, mint történeti, tudományos igényű elemzés nem is volna egészen korszerű. Jellemző azonban, hogy a nemesség zöme nem követte, meg sem értette ezt a programot. A felvilágosult nemesek tovább akarták fejleszteni a II. József alatt kiépült műszaki-gazdasági, mérnöki apparátust. A nemesi megyék 1790-ben, a látszólagos győzelem pillanatában, ezt sietve felszámolták, az ősi, egyszerű erkölcs: a valóságban a primitív, elmaradt rendiség hevében, de annál hangosabban hivatkoztak 1514 bosszúálló jobbágytörvényeire. Nehéz olyan programot sikerre vinni, amelyet a saját táboron belüli többség győzelme is veszélyeztet.

A köznemesség szélesebb körének olvasóközönséggé érlelődése bizonyos szempontból nyilván pozitív jelenségnek tekinthető. Tisztában kell azonban lennünk azzal is, hogy a hangot kérő törekvések, és egyben az irodalmi fogyasztók igénye is jellemző módon e köznemesi momentumokat hozzák előtérbe: az ősi romatlanság, vagyis a provinciális elmaradtság magasztalását a nagyobb urakkal szemben, a nép, a parasztság lenézését, jobbágyvá szorítását, amín nem változat vidéki, vagy éppen parlagi nemesi vonások, stílusfordulatok, motívumok „népiesség” átfestése, formái meg gondolásokból, például Dugonicsnál, akinek *Etelkája* a nemesség osztályuralmi igényének és osztályöntudata „hun-szittyá” elemeinek oly jellemző tükörképe. S végül, e nemesi osztályuralmi igénnyel együtt, a nemesi nacionalizmus irodalom-alatti, vagy fél-irodalmi szinten oly nyers, elfogult megnyilatkozásai, mint Pettényi Gyöngyösi János versezete, a XIX. század elején, a fiatal Árpádról a mazarlai barlangban. Az élenjárók „magas” irodalma és a zöm e kezdetlegesebb szintje, nagyon jellemző vonásaival: mindez *együtt* jelzi a nemesség XVIII. századi és XIX. század eleji társadalmi funkciójának azon problémáit, amelyeket, egyebek között, történészeknek és irodalomtörténészeknek egymást segítve kell tisztázniok.

Hopp Lajos hozzászólása: A megvitatásra került programtanulmány színvonala és a vita eddigi menete, s az egész vitaülés megrendezése már önmagában is elvi jelentőségű. Meggyőző cáfolata annak a — referátumban jogosan bírált, homályos eredetű, nyílt vitán sohasem jelentkező — furcsa „szemlélet”-nek, mely a tudományos kutatási feladatok meghatározását és kiválasztását nem az irodalmi és társadalmi fejlődéstörténet megnyírálhatóan komplexitásában és történeti összefüggéseiben, hanem valamilyen önkényes kronológiái minősítő norma szerint próbálta erőszakolni. A nemzetközi marxista irodalomtudomány a történeti kutatásban nem ismer „megtúrt” irodalmi ízlésirányt vagy „alárendelt” korszakot; sehol sem minősítik aszerint a kutatási témákat, hogy azok régebbi vagy újabb jelenségekkel kapcsolatosak. Ami pedig a XVIII. századi kutatások elmaradottságát illeti, minden erővel támogatunk kell Szauder elvtársnak kezdeményező törekvéseit, számolva azzal, hogy a régebbi korszakok kutatását alábecsülő és akadályozó „szemlélet” káros következményeit leg-

érzékenyebben a munka, a vázolt kutatási program megvalósítása során fogjuk tapasztalni, mindenekelőtt a tudományos utánpótlás területén.

Meghatározó jelentőségű további munkánkra a vitának az az új vonása, hogy (a szűkebb kézikönyvvitákat leszámítva) két évtized óta lényegében első ízben kerül sor a XVIII. századi és a felvilágosodás kori irodalom egészének, a kutatások helyzetének és feladatainak megbeszélésére. A beszámolót új szemléletmód jellemzi: a fejlődéstörténeti folyamat érvényre juttatása mellett európai nézőpontból tekinti át és érthető elégedetlenséggel bírálja eddig elért eredményeinket. Ugyanakkor arányaiban tükrözi a XVIII. századi kutatások területén belül meglevő aránytalanságokat, aminek következtében a felvilágosodás problématikájára tett helyes hangsúly mellett túl kevés hely jutott a történeti előzmények, a század első két harmadának problémáira.

Igaz, hogy az ötvenes évek helyzetjelentéséhez (1949, 1952) képest így is (viszonylag) nagy lépés történt előre. Klaniczay Tibor akkori beszámolója szerint korszakunk a fehér foltok közé tartozott, mint mondogta, a XVIII. századnak a Rákóczi-korszak és a felvilágosodás közé eső szakasza tekinthető különösen elhanyagoltnak. Barta Jánossal együtt kételyüket fejezték ki a túl élesen meghúzott cezúrával kapcsolatban, azzal a hamis látszattal szemben, mintha 1772-ön innen és túl két egészen külön világ volna, ... mintha 1772-vel a régből minden egycsapásra elsüllyedt volna, ... mintha újra kezdődne ezzel az évszámmal minden. Az 1964-ben megjelent kézikönyv 2. kötetében a XVIII. századi fejlődés erővonalai már jobban kirajzolódtak; az irodalomtörténetírásnak e korszakra vonatkozó gyér eredményeire épült szintézis nagy erőfeszítések árán létrejött ugyan, de éppen ez a rendszerező folyamat tárta föl a kutatások hiányos és elégtelen voltát s a megoldásra váró fő problémákat. Szauder József, aki ennek a kötetnek egyik lektora volt, a problémák mélyére látva, magasabb szintről indította el a mai vitát, s kérdésvetéseivel a XVIII. századi távlati kutatások új fázisát készítette elő.

Indokoltnak és célravezetőnek tartom a programtanulmányunk azt a törekvését, hogy a XVIII. századi kutatások szálait két oldalról, mind a XIX. századi polgári fejlődés (felvilágosodás, klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika, nyelvújítás, népiesség stb.) szemszögéből, mind pedig a történeti fejlődés előzményei (latin-, ill. vegyesnyelvűség, a teológiai világkép felbomlása, az irodalom elvilágiasodása, a barokk és rokokó, a korai felvilágosodás stb.) oldaláról igyekszik megragadni. Véleményem szerint is két irányban, egyik oldalt sem elhanyagolva, kell kutatásainkat kiterjeszteni és fejleszteni, akár a szorosan vett irodalomtörténeti, akár a szélesebb művelődéstörténeti, eszmétörténeti kutatásokról legyen szó; csak így ismerhető meg a magyar kultúra XVIII. századi összképe a maga komplexitásában.

A továbbiakban Tolnai Gábor és mások hozzászólásához kapcsolódva a referátumnak a felvilágosodást megelőző több mint fél évszázadra vonatkozó alapkérdéseire korlátozódniék. Társadalomtörténeti szempontból teljesen indokolt Kósáry Domokos kérdésvetése: minek az előzménye a XVIII. század? Az egyik közösen vizsgálandó fő probléma a nemesség és a polgári fejlődés ellentmondásos viszonya, a köznemesség történelmi szerepe a századfordulótól a XVIII. század végéig s azon túl is. A „széthúzó” nemesi mezőny, a nemesi kultúra rétegződése és irodalmi vetülete a kézikönyv írásakor s az anyag rendszerezésekor nagyon sok nehézséget okozott, éppen a magyarországi nemesség fejlődéstörténeti vizsgálatának elégtelensége miatt.

Még bonyolultabbá válik a kérdés, ha ideológiai szemszögéből próbáljuk megközelíteni. Nemcsak a felvilágosodás, de előzményeinek feltárásakor is szem előtt tartandó Mátrai László körültekintésre intó megállapítása, hogy a haladó társadalmi gondolat, világnézet, filozófia területén ellentmondásos, bonyolult, nehezen áttekinthető összefüggések jellemzik a magyar felvilágosodás ideológiai szinképét. (Vita: *A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában*. II. OK 1954.) Fokozottabban áll mindez a felvilágosodást megelőző, máig bizonytalan körvonalú periódusra, melynek kutatása annyira elmaradt az igényektől és a korszerű követelményektől. Joggal sürgeti Szauder J. előadásában, hogy szükséges szembenézni e korai felvilágosodás mibenlétével, s jelezni kell, ami eddig homályban maradt, s így akadályozója annak a kutatómunkának, mely az ide tartozó tanulmányok és viták kritikai értékelésével még mindig adós.

Szauder J. a hagyomány és megújulás dialektikájának alkalmazásával döntő ponton tesz kísérletet a kutatás útjába került akadályok elhárítására. Az 1772-es korszakhatárhoz fűződő, a fejlődési folyamatot akaratlanul is mesterségesen kettévágó, az ismeretlenség homályában hagyott szerves előzményeket alábecsülő szemlélet módosítására ösztönöz referátumában felsorolt józan érveivel. Megalapozott érvelését az újabb közép- és kelet-európai kutatások tanulságai még inkább alátámasztják. A személyiséghez kötött évszám itt elveszti jelentőségét; egy évszám csak jelzőlámpa a hatalmas fejlődési folyamatban, a tájékozódás megkönnyítésére hivatott. Az átmeneteket vagy a fejlődés újabb fázisát jelző évszámok elhelyezésének indokai nem mondhatnak ellen a folyamat egészében megnyilvánuló tendenciáknak.

Kétségtelen, hogy a magyar és a kelet-európai felvilágosodás és a korai felvilágosodás közötti eltérő vonások legpregnansabban ideológiai, filozófiai téren domborodnak ki. Az általános fejlődés jellemzőjét Mátrai L. a filozófiai materializmus hiányában látja, ami annak is következménye, hogy haladó filozófiai hagyományaink fejlődési láncra a XVII. század végén megszakadt. Erre a fejlődési vonalra nézve elfogadható az a megállapítás, hogy a magyar felvilágosítóknak úgyszólván teljesen újból, a hazai filozófiai hagyományoktól jóformán függetlenül kellett a nemzeti haladás ideológiai készletét megteremteni. (*Régi magyar filozófusok XV—XVII. század*. 1961.) De azért nem szabad elhanyagolnunk olyan fontos észrevételt, amilyent pl. Jancsó Elemér tett tanulmánykötetében (1966), hogy ti. az 1770 után erősödő felvilágosító eszmék Erdélyben már előkészített talajon fejlődnek tovább: „a korai erdélyi felvilágosodás Descartes-kultuszának szerepe van a hetvenes évek utáni haladó erdélyi művelődési mozgalmak kibontakozásában.” Jól összevág Jancsó megfigyelése Makkai László véleményével: a korai magyar felvilágosodás és a belőle kisarjadó deizmus teljesen megfelelt a haladás derékhatárát képező középemesség helyzetének és törekvéseinek (1954).

A korai felvilágosodás általános és irodalmi jelenségeinek vizsgálata rendkívül összetett feladat, hiszen a régi és az új küzdelme nálunk még a XVIII. században is vallási harcok formájában nyilvánul meg, s a haladó törekvések irodalmi vonatkozásban is szükségképpen teológiai mezt öltöttek. A kézikönyvben már kifejtettük, hogy a XVII. és XVIII. század fordulója körüli, politikai és vallási téren egyaránt korszerű eszméket képviselő irodalom nagy lehetőségeket rejtett magában. Minden feudális és vallásos kötöttségre ellenére olyan elemeket hordozott és fejlesztett ki, melyek közvetlen előkészítői lehetnek volna egy polgárosuló irodalomnak, gondolkodásnak és ideológiai tekintetben a felvilágosult racionalizmusnak. A Rákóczi-szabadságharc bukását követő viszonylagos visszaesés, a fejlődés meglassulása azonban nem jelenti azt, hogy a továbbfejlődés szálait ne tudnánk megragadni.

A Rákóczi-korban felgyülemlett potenciális társadalmi erő nem veszett el. A XVIII. századi vallási küzdelmek mögött a középemességnek a vezetőszerep megszerzéséért folytatott újabb készülődése és harca áll. Az ezzel kapcsolatos társadalmi és világnézeti küzdelem „előtörténete” komplex kutatási feladat. Szauder J. referátumában egy lényeges pontra, a 30-as évekre irányítja figyelmünket. Az általa említett tényezők, s az erre felé tendáló kutatások, Esze Tamásnak a protestáns moralista felvilágosodás kezdeteit feltáró újabb eredményei, Bán Imrénének a katolikus hitvédő vitairódomlora vonatkozó megállapításai, Tarnainak az egyházi értelmiség laicizálódási folyamatáról adott képe, a világi honismereti irodalom és az erdélyi honismereti iskola megindulása stb. a korai felvilágosodás kibontakozásának szaporodó ismertetőjegyei. Ide sorolhatjuk Makkai Lászlónak a tulajdonképpeni felvilágosodás első magyarországi hulláma (Locke, Leibnitz, Thomasius, Wolff és Pufendorf) és a protestáns köznemesség erre irányuló tájékozódásáról, az aufklérista filozófia és a természettudományos gondolkodás együtt hatásáról szóló fejtegetéseit is (1954). Szerinte ugyanis a korai aufklérista filozófia nemcsak hogy egyidőben jelenik meg a természettudományos oktatással (Vásárhelyi Tőke István fizikai kísérletei és Maróthy György matematikai reformjai szintén a harmincas évekre esnek), hanem gyakran személyileg is összekapcsolódnak, mint Csécsi Jánosnál. Szimbolikus jelentőségűnek tartjuk, hogy Bél Máttyás az Olmützben megalakult első osztrák tudományos társaság alapítói közé tartozott, mely tudvalevőleg első jelentős szervezete volt az osztrák felvilágosodásnak.

Az európai korai felvilágosodás történetének német és szláv, közép- és kelet-európai szempontú összefoglalása (E. Winter: *Frühauflärung*. 1966) egy évszázad (kb. 1650—1750) határai között vizsgálja az e kérdéskörbe utalt jelenségeket. Úgy gondolom, hogy a hazai hatások szempontjából szükséges bizonyos időbeli megszorítás. Az 1730-as évek körül megfelelő kutatási pont van kialakulóban. A magyar felvilágosodás kutatásának előbb-utóbb el kell jutnia a felvilágosodást megelőző periódus mélyebb jellemzéséhez, társadalmi, ideológiai, irodalmi körvonalainak pontosabb megajzolásához. Nem térünk ki most a felvilágosodás költészetének előkészítőire, sem a korai felvilágosodás szférájába tartozó Hermányi Dienes József, Faludi Ferenc és Mikes Kelemen prózájának olyan jegyeire, melyek a vallásérkölcsi célzatosság és a profán világius jelleg egymásmellettségét az irodalom elvilágiasodásának erősödő folyamatát tanúsítják. Az összefüggéseket szem előtt tartó sokirányú részletkutatások elengedhetetlenek, akárcsak a XVIII. századi írói portrék és műfajok (emlékirat, levél, anekdota stb.) monografikus megírása. Remélhető, hogy Szauder J. programtanulmánya és vitája erős ösztönzést fog adni a magyar felvilágosodás és előzményeinek új irányú kutatásaihoz.

Sziklay László hozzászólása: Rendkívül nagy érdeklődéssel olvastam el Szauder József gondolatokban és adatokban gazdag tervtanulmányát, amellyel a magyar irodalom XVIII. századi problematikájának alapvető kérdéseire világít rá. Az az érzésem, hogy a kidolgozás során a klasszikus magyar és az összehasonlító osztály együttműködésére volna szükség.

Ismeretes, hogy a szocialista országok irodalomtudományi intézetvezetőinek 1965 májusában lezajlott konferenciáján Intézetünk két tanulmánykötet szerkesztését vállalta. Ezekben a kelet-európai reneszánsz és felvilágosodás problémáit akartuk nemzetközi együttműködéssel bemutatni. Akkor elkészített tervezetünk alapján viszont — főleg külföldi munkatársaink — inkább az apróbb részletkérdések feldolgozását vállalták; a kötetek az „első menetben” lezajlott jelentkezések alapján semmiképpen sem adtak volna a két korszakról kielégítő képet. Közben — az A.I.L.C. belgrádi kongresszusának határozata alapján — a két kötet az európai nyelvű irodalmak szintézisét előkészítő sorozat része lett. Új tervezetünk olyan tanulmányok megírására akarja a magyar és a külföldi kutatókat felkérni, amelyek a korszak egy-egy fontos irodalomszociológiai, műfaj- vagy stílustörténeti stb. problémáját több kelet-európai irodalom viszonylatában tárgyalják.

Szauder József gondolatébresztő tanulmánya olyan törvényszerűségekre hívja fel a figyelmet, amelyek nemcsak a magyar irodalomra, hanem — mutatis mutandis — a vele szomszédos keletközép-európai irodalmakra is jellemzők. Ugyanakkor a keletközép-európai felvilágosodást tárgyaló kötet tervezetének előkészítése közben is rájöttünk olyan összefüggésekre, amelyek a kor magyar irodalmának a képét is alaposabbá, árnyaltabbá tehetik.

Úgy hiszem, a szoros együttműködés mind a két félnek csak hasznára lehet.

Viszont annak ellenére, hogy alapjában véve a magyar irodalom feldolgozásánál és a keletközép-európai irodalmakat elemző tanulmánykötetnél ugyanarról a korszakról s így hasonló problémákról van szó, bizonyos eltérésekkel mégiscsak számolnunk kell. Ezek közül itt most csak azt említem meg, amit a franciák általában „déalage chronologique”-nak, mi a fejlődés ütemeltolódásának nevezünk. Keletközép-Európa nemzetei a gyarmati, illetőleg félgyarmati sorsuk ellen, valamint a polgárosodásért vívott harcban más és más időpontban érkeztek el fejlődésüknek arra a fokára, amelyen modern értelemben vett irodalmi életük alapjait meg tudták rakni. Ez elsősorban periodizációs kérdés: ha mi a Szauder József tanulmányában felvetett irodalomtörténeti problémákat a lengyel, a cseh, a szlovák, a román, a szerb-horvát, a szlovén, a bolgár irodalom viszonylatában is fel akarjuk vetni, számolnunk kell azzal, hogy sok esetben át kell nyúlnunk a XIX. századba is. Ha viszont egy-egy filozófiai vagy művészi irányzat valahol késéssel lép fel más irodalmakhoz képest, akkor már új eszmei és művészi irányzatokkal keveredik; ez az, amit egy román kutató az A.I.L.C. belgrádi kongresszusán „superposition des styles”-nek nevezett. Ennek a szempontnak a tekintetbe vétele a magyar felvilágosodás alaposabb ismerete szempontjából sem közömbös.

A másik kérdés, amelyet a magyar s a szomszéd népek felvilágosodásával kapcsolatban fel kell vetnünk: az „egyetemes emberi”-nek és a „nemzeti”-nek a viszonya. Kétségtelen, hogy Keletközép-Európában általában a XVIII. század második felében, illetőleg a XIX. század elején érvényesül az az eszmevilág, amely főleg Franciaországból jut el hozzánk, s amelynek a hatására a magyar s a vele szomszédos kis népek írójának jelszava: európaivá válni, utólnéni Európát. Viszont ennek a területnek ebben az időben még nincs olyan értelemben vett polgári (urbánus) kultúrája, amelyet egy London, egy Párizs vagy éppen Weimar képviselt. Az új eszméknek abban a provinciális helyzetben kellett termékeny talajra találniuk, amelyben a szóban forgó népek éltek. Ennek érdekes kettősség lett az eredménye: a Kazinczy által „kozmpolitizmus”-nak nevezett általános emberi mellett a feudális múlttal való szembeszállást a „népies”, a „népi” követése, utánzása is képviselte, az egyetemes emberi és a provinciális nemzeti egyszerre, egymás mellett, nem egy esetben ugyanannak az írónak a művében küzdött a nemzet felemelkedéséért. Az új európai műformák s a hazai (provinciális, népies) kifejezőmód sajátos egybeötvozódésének korszaka ez, amelyben a „népies” nem minden esetben volt a valódi folklór formáival azonos. Abban Szauder Józsefnek mindenképpen igaza van, hogy helytelen, ha a korszakot a későbbi korok nacionalizmusának a XVIII. századba való visszavetítésével magyarazzuk; viszont számolnunk kell azzal is, hogy Keletközép-Európa kis nemzetei ekkor számolják fel a feudális patriotizmust, annak összes velejárójával (tehát a latinnal, az ógyeházi szlávval s egyéb liturgikus nyelvekkel) együtt, s teremtik meg a nyelvújítást, illetőleg az új irodalmi nyelv megalkotása nyelvében a maguk modern értelemben vett nemzeti irodalmát s ezzel együtt nemzeti öntudatát is. Ez az oka annak, hogy a korszakot sok szomszédunk marxista irodalomtörténetírása még ma is „a nemzeti felújulás” vagy „a nemzeti ébredés” korszakának nevezi.

Tolnai Gábor is, mások is felvetették Bécs szerepét ebben a felújulási, ébredési folyamatban. Tagadhatatlan, hogy nemcsak a magyar Bessenyei, hanem a szlovén Kopitar, a szerb Obradović, majd Karadžić, a cseh Dobrovský, sőt a szlovák Bernolák is tanult vagy tanított Bécsben, ott ismerte meg, s onnan továbbította népéhez az új eszmevilágot és művészi ízlést. Ebben a kérdésben Eckhardt Sándornak kell igazat adnunk: Bécs közvetít, közvetíti mindazt az újat, ami Franciaországból, Olaszországból, Angliából stb. jut el a császárvárosba. Emellett még egy igen fontos szerepét kell megismernünk és megvizsgálnunk: több középkelet-európai nép írói Bécsben találkoztak, ismerték meg egymás kultúráját, Bécs a hatóságára eső népek

között is közvetít. Hasonló szerepet játszott Pest-Buda is, ahol több nép együttélésének és kulturális felemelkedésének vagyunk tanúi. Ez a kérdés még alapos feldolgozást igényel.

Némedi Lajos hozzászólása: A magyar felvilágosodás történetének megírásához jelentős segítséget adhatnak a modern idegen filológiák képviselői. — Különösen az első világháború előtt igen előkelő ága volt a hazai irodalomtudománynak a magyar szellemi életet ért külföldi „hatások” kutatása. A felszabadulás után egy ideig a kelleténél is kevesebb figyelmet fordítottunk Európára és a magyarság kapcsolatainak felderítésére. Néhány év óta a komparatiztika becsületéért éppen az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete igen sokat tett és ezen a téren nemzetközi elismerést vívott ki.

Mindenképpen illő és az igazság szolgálatát jelenti, ha szellemi életünket mint az európai nagy folyamat egyik nemzeti változatát szemléljük. Ehhez a látásmódhoz hozzátartozik a minket ért indítékok és befogadásuk módozatainak tanulmányozása. A csaknem száz év óta felhalmozódott óriási filológiai anyagot marxista módszerekkel kellene újra áttekinteni. Ma más képet tudunk alkotni pl. a német irodalomról és lényegesen gazdagabb a tudásunk saját irodalmi múltunkat illetően. A kölcsönhatások problémája is másként vetődik fel ma tartalmilag és módszertanilag egyaránt.

A vitában sok szó esett már Bécs szerepéről és a „bécsi kapu” tézisről. E tézis egyenesen Kazinczytól származik, aki még közvetlenül tájékozódhatott Bessenyeiék nyomán a monarchia fővárosának szellemi életében. Nem véletlen, hogy az új filológiai módszerekkel fellépő Bleyer Jakab első tanulmányát Kazinczyról írta és hogy ő lett a „bécsi kapu”-tézis legfőbb képviselője nálunk. Működésének 30 éve alatt e tézis hangzatosabb politikai töltését illetően változásokon ment át. Jellemző pl., hogy a Bécs-tézist 1933-ban kezdi feladni, s azt mondja, hogy a nagy német birodalomhoz kötődő szellemi kapcsolatokat kell jobban hangsúlyozni. Ugyanigy értékelendő Thieneman Tivadar bírátata Bleyer Bécs-tézisén 1934-ben. Ő is a „Reich” javára mond le Bécs bennünket inspiráló szerepéről.

Bécs persze az idők folyamán nagyon sok mindent jelentett a magyar szellemi élet számára. Közvetíti felénk az angol és a francia felvilágosodás eszméit. De Klemm és Sonnenfels már úgy adják tovább a német felvilágosodás kulturális programját a gottschedi megfogalmazásban, hogy egyben saját német polgári törekvéseikkel már konkrét példát is adnak Bessenyeiéknek. De Bécsnek saját irodalmi élete is bontakozik II. József idején, s Kazinczy nem véletlenül nyújt erről az irodalmi Bécsről olyan érdekes képet a *Pályám emlékeztető*-ben.

Arról beszélünk, hogy nálunk a történelmi csapások okozta késésünk miatt a XVIII. század második felében az európai irányzatok egymásra torlódva gyors egymásutánban jelentkeznek. Ilyen körülmények között valóban a befogadó rendkívüli érzékenysége a döntő és nem az úgynevezett „hatás”! Az egymásratorló hullámokat, szellemi erővonalakat elég nehéz egymástól elkülöníteni. Hogy ezt mégis megtehesük, véleményem szerint a német irodalmi fejlődésről kell először világos képet alkotnunk, mert a németek példája nyomán járunk a XVIII. század végén igen sokszor, és maga is német fejlődés is elég komplikált az angolhoz és a franciához képest, a miénkhez hasonló okokból. Ezért várjuk olyan türelmetlenül a marxista német irodalomtörténetet, mely sajnos sokat késik. — Egyik alapvető feladat lenne, gondolom a Voltaire—Gottsched—Bessenyei és a Sturm und Drang—Herder-göttingai neoklasszicista erővonalak vízvonalát megtalálni, mert ez a századvég számos kérdésére adhatna választ. — Szauder József szép programtanulmánya valóban lelkesítő programot ad a kutatásnak talán évtizedekre. Ahhoz, hogy ebből valamit is megvalósítsunk, a nem nagyszámú kutató országos összefogására lesz szükség. A debreceniek közreműködését bizton ígérhetem.

A javasolt szövegkiadások közül vagy azok mellett valóban égetően szükségünk volna Orczy Lőrinc és Barszai Abrahám munkáira. Ehhez a kiadáshoz egy jól felkészült kutató áldozatos tevékenysége lenne szükséges, de terjedelem szempontjából nem volna problematikus. — Régi adósságunk Bessenyei György összes műveinek kiadása. Ehhez már „közérő” kell. De addig is, amíg egy teljes kiadás megszületik, adjuk ki óvatosan adagolt tudományos apparátussal A *holmit*, mely jelenleg szinte hozzáférhetetlen, mert legfeljebb 4—5 példány van belőle az országban. Az első magyar esszégyűjtemény új kiadása biztosan nagyon kedvező fogadtatásban részesülne és még üzletnek sem lenne megvetendő. Ezt az alkalmat fel lehetne használni arra, hogy a Debrecenben levő (lappangó?) *Tolerantia* c. Bessenyei kétet anyagát is kiadjuk, hiszen ez is egy A *holmi*hoz hasonló kisebb tanulmánykötet.

Gyenis Vilmos hozzászólása: Szauder Józsefnek méltán dicséret előterjesztésében joggal kapott helyet az 1770-es évek előtti időszak kutatásának tisztázatlan problematikája. Mint-hogy a vitában már sok szó esett az 1730 és 1770 közötti periódus fehér foltjairól és az elvég-

zendő munkák fontosságáról, részéről csak annak lerögzítésére szorítokozom, hogy az itt körvonalazott nemes szándéknak tényleges megvalósítása rendkívül nagy, mondhatnám a jelen értekezlet lelkes elhatározásain túlmenő, sok évre terjedő, nem mindig látványos eredménnyel kecsegtető munkát ígér. Eppen ezért gondos mérlegelés tárgyává kell tennünk, hogy sorrendben mit és milyen feltételek között végezhetünk el.

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy irodalomtörténetünk nagyjai már a múltban hány-szor hívták fel a figyelmet a szóban forgó terület méltatlanul elhanyagolt voltára, hány-szor irányították az irodalomtörténeti kutatást az „ismeretlen” XVIII. századra (s még hány ilyen titokzatos jelzőt illesztettek rá), és hány-szor jelent meg már folyóirataink lapjain is egyes szervezetek nagyratörő elhatározása a korszak „végérvényes” tisztázásának igényével. Sajnos mindezek ellenére a döntő lépések nem történtek meg. Egyes kiemelt kérdések s kiugró esetek felkeltették ugyan az érdeklődést, s néhány kiemelkedő íróegyeniség behatóbb vizsgálatot is kapott, de a tervszerű feldolgozás és a részletek kimunkálása elmaradt. A felszín alatti szélesebb irodalmi vonulat, azaz a folyamat teljessége továbbra is ismeretlenségben maradt. A Kézírókönyv szerkesztői már észrevették ezt a hiányt, előmunkálatok hiányában azonban szándékuk ellenére sem tudták pótolni az évtizedek mulasztásait.

Nézetem szerint a XVIII. század e periódusának vizsgálatában a döntő feladat a fentiekből következően az volna, hogy elsősorban olyan alaputakatokra irányítsuk a figyelmet, amelyeknek birtokában az eddiginél sokkal teljesebb ismeretanyagra támaszkodhatnánk. A kicsiny, sőt egészen apró irodalmi tényekig kell lehatolni, s a látszólag és önmagukban talán jelentéktelennek tűnő, nem látványos eredményt sejtető sok-sok vizsgálatból; esetenként még a másodrendű, irodalomalatti, marginális irodalom vállaltásából is — minden bizonnyal olyan átfogóbb, meghatározóbb következtetéseket vonhatunk le, amelyek döntő módon visznek közel célunkhoz. Az ilyenféle kutatások — elszórt próbálkozások után — rendszeresen félbenmaradtak a múltban, bár még így is jól mutatják az eljárás mód célravezető voltát. (Vö. pl. Turóczy-Trostler XVIII. sz.-ra vonatkozó eredményeit.)

A részletek feltárása, majd az összegezés igényével fellépő vizsgálatok végrehajtásához azonban időre, anyagi ráfordításra s főleg a kutatók jól szervezett csoportjára lenne szükség. Ez utóbbi tekintetben a megfelelő utánpótlás igénye is felmerül. Ma ugyanis a XVIII. század kutatói — miként az értekezlet jelenlevői is illusztrálják — kizárólag a negyven éven felüliekből tevődik össze. Véletlenül sem találunk itt az ifjabb nemzedékből kutatót. Tudjuk mindennek számos oka van. De ahogy az előterjesztés tarthatatlannak tekinti azt az álláspontot, mely szerint „szégyenlősen”, „szinte mentegetődzve” kell „régii”-nek nevezett tárgyunkkal foglalkozni, ideje volna elérni, hogy a végzős hallgatók közül legalább egyet-kettőt ezen a területen foglalkoztatni tudjunk. A régi irodalom oktatásának rövid átfutási idejétől függetlenül egyetemi hallgatóink körében van érdeklődés e terület iránt, s a rátermettséggel sem lenne probléma, de hallgatóink lelkes próbálkozásait a gyakorlati kilátástalanság legtöbbször félbeszakítja. A remélhetőleg fellendülő munkákba jó volna bevonni azokat az utóbbi években végzett hallgatókat, akik bár most más munkaterületen dolgoznak, de a XVIII. századi témakörből valamit már magasabb igénnyel feldolgoztak.

Szauder József előterjesztése, majd pedig a vitában Baróti Dezső részletesen foglalkoztak a felvilágosodás „előzményei”-nek vagy „előtörténet”-ének megoldatlan kérdéseivel. Annyit tennék hozzá csupán, hogy a téma megnyugtató tisztázásához nem elég csak külön-külön, egymástól elszigetelten vizsgálni az egyháztörténeti felvilágosodást, a főúri, felvilágosodás iránti érdeklődést, avagy a konkrét világi filozófiai hatások jelentkezését. Jóllehet mind e három irányban a kutatás tudott már eredményt felmutatni, mégsem válhatott kellően ütőképessé, mert ezeknek együttes jelenlétét, egymásra hatását és az abból kialakult sajátos közfelfogást nem sikerült meghatározni. Pedig az 1750—1760-as években a korai felvilágosodásnak egy összetettebb formája is kialakult már, főleg a főiskolai, kollégiumi (protestáns) értelmiség, papi-értelmiség körében, amikor is a cartesianus alapokra ráépültek egyrészt a moralista felvilágosodás elemei, másrészt a világi filozófia számos új tanítása. Kitérően bizonyítja az elmondottakat Hermányi Dienes József — akinek e periódusban betöltött fontos szerepe a vitában már többen rámutattak. Hermányi Dienesnél ugyanis az apjától kapott igen erős cartesianus műveltségben egyaránt megfér Osterwald morálfilozófiája és továbbá Wolf, Leibniz, Locke, sőt Spinoza világi filozófiája. Igaz nem lehet még szó ebben az időszakban teljesen kiforrt nézetekről, s nemegyszer csupán polemikus állásfoglalásként merülnek fel az új nevek és eszmék, de még így is kétségtelennek látszik, hogy az egyházi ideológiát nála egyre inkább a világi filozófia hatja át, s a teológiai külső mindinkább elhalványul. A laicizálódásnak nyilvánvaló jele, hogy Hermányinál — papi személy létere — már nem a teológia, hanem a morál, illetőleg a filozófia kerül túlsúlyba még egyházi beszédeiben is. Mindez írói magatartásában olyan változást hoz, hogy munkáiban előtérbe kerül a köznapok világa, a köz-és magánélet reális oldala, s így társadalmi látásmódja is az új igényekhez alakul. Világi felfogás uralja munkásságát, mind szépprózai, mind tudományos törekvéseit, s számos ponton

a főúri előfelvilágosodás hatását is magáévé teszi (pl. a franciás műveltség igény). — A Hermányi, illetőleg a Hermányihoz hasonlóan még alig ismert írók beható tanulmányozása hozzásegít végül a kor mindennapjaiban élő és ható filozófiai jelenségek megismeréséhez, mivel alkotómódjuknál fogva rákényszerülnek, hogy minden egyes apró esetről, feltűnő nézetekről, kilengésekről beszámoljanak: így például ismételtlen a vallási közömbösség szűltében terjedő megnyilvánulásairól, a remonstransok vitáiról, vagy némely esetben az ateizmus nyílt felbukkanásáról.

Szauder József előterjesztésének kitűnő sajátossága, hogy az elvégzendő feladatok teljes repertoárját vázolja fel. Ismerve azonban erőnket, ajánlatos lenne néhány súlyponti, időbelileg első rendbe állított témakörre helyezni a hangsúlyt. Részemről e célra a kor próza termésének feltárását javasolnám. Az előterjesztés is okkal a fejlődés egyik legfontosabb láncszemének ezt tartja, bár tématervként egy szinten szerepel az egyéb műformákkal. A kéziratosságot és iskoladramák terén is nyilván szükséges lesz a javasolt munkák elvégzése, de e periódusban szükségszerűen az elbeszélő és gondolati próza nyújtja az alapvető anyagot céljainkhoz. Különös fontosságát éreztetném a hazai emlékiratok, naplók, anekdoták, különböző beszámolók, feljegyzések, gyűjtemények stb. legtöbbször kéziratban maradt szövegei feltárásának. Amennyire helyes és szükséges pl. Mikes életművének teljesebb bemutatása, annyira helytelen volt, hogy a vele közel egyidejű, sokban hasonló hazai irodalmi termés méltatlanul háttérben maradt. Ismételtlen Hermányit említem például, akit nagyon jellemző módon „hazai Mikes”-nek nevezett egyik méltatója; mennyire ismeretlenségbe került irodalomtörténetileg hosszú időn át, noha kora fenntartás nélkül elismert alkotónak tekintette. Hermányi életművének feltárása most van folyamatban, de annyit e helyen is el kell mondanunk róla, hogy mind a kor hazai valóságának és a korai magyar felvilágosodás tartalmának tükröztesében, mind pedig elbeszélő prózáink fejlődésének a következő századra is kiható megformálásában (anekdotizmus) Hermányinak kétséget kizáróan kulcsszerepe van.

Vörös Károly hozzászólása: Szauder József vitaindító programtanulmányát hozzászólásomban csupán egyetlen vonatkozásban szeretném kiegészíteni: az európai eszmék és a XVIII. századi hazai irodalom alkotói között álló közeg nehéz problémájának felvetésével. Olyan problémák ezek, melyek — mint látni fogjuk — nagyönis alátámasztják Sötér Istvának a XVIII. század irodalomtörténete mögé a század hazai teljes kultúrtörténetének feldolgozását igénylő fellegását. A közegnek, a valóban legtágabban vett hazai kultúrának, kulturális viszonyoknak alapos ismerete ugyanis sokszor igen jelentősen magyarázhat, értelmezhet egyes, csupán irodalmi, esztétikai vagy eszmetörténeti szempontokból elemezve talán félreérthető, le- vagy felértékelhető hazai jelenségeket, — ugyanakkor azonban általában is hozzásegíthet a kor és írói, és főleg művészi teljesítményeik helyesebb, teljesebb és méltányosabb értékeléséhez is.

Ha ugyanis a programtanulmánnyal szemben egyáltalán méltányos a bíráló megjegyzés, úgy az talán ezen a ponton tehető: Szauder József az európai, valóban roppant gazdagon és differenciáltan bemutatott eszmék útját a magyar befogadókhöz, felhasználókhöz és alapítókhoz talán egy árnyalattal közvetlenebbnek ábrázolja, mint az — nem is véleményünk, hanem inkább csupán érzésünk szerint — a valóságban lehetett. Vélemény és érzés között azért kell a különbséget hangsúlyozni, mert a tárgyyszerű művelődéstörténeti kutatásoknak e vonatkozásokban még annyira híjával vagyunk, hogy egyelőre még vélemény formálása is túlságosan merész vállalkozásnak tűnik. Ezért csak néhány, talán némi érdekfűdesre és komoly kutatásra méltó körülményre kívánjuk felhívni a kutatás figyelmét — minden esetben ennek a körzégnek a köréből.

Hogy az egyszerűtől az összetett felé haladjunk: az európai kultúrában fogant eszmék, stílusok recepcióját és hazai további alakulását kutatva, vizsgálendő lenne mindenképp a hazai író, költő, művész számára egyáltalán rendelkezésre álló vizuális élmények köre: azoké az élményeké, melyek hozzásegíthetik őt egy irodalmi műnek is teljesebb megértéséhez egyrészt, saját mondanivalójának művészi kifejezéséhez másrészt. Gondoljunk meg ugyanis, hogy Csokonai vagy Berzsenyi egész életében sem látott tengert (pedig Berzsenyi még a halála előtti években is buzgón beszekeréz Kaposvárra, hogy a Land- und Seereisen című német folyóirat számaik kikölcsonöngesse a megyei könyvtárból), Csokonai talán valódi magashegységet sem látott, Berzsenyi is legfeljebb Sopronból, távolból. És gondoljuk meg, hogy valószínűleg mindkettejük számára Dorfmeister képei jelentették a legszínvonalasabb képzőművészeti élményt (hogy Sümegen jártak-e Maulbertsch freskóinál — s hogy ha esetleg igen, így elszigetelten egyáltalán tudták-e észlelni értékeit — nem is tudjuk), — és valamirevaló barokk épület és még kevésbé épületegyüttes látványában is csak igen kevésbé lehetett részük. Pedig hogy a direkt vizuális élmény hangulat- és kifejezésteremtő erejével európai kortársaik ekkor már mennyire tisztában voltak, azt talán eléggé érzékelteti, hogy maga Goethe is szükségesnek

látta a görög-római plasztika gipszmásolatainak, Piranesi római vedutáinak gyűjtését a weimari igen középszerű viszonyok között, — és a kor európai parkjaiba beépített álklasszikus építmények (antik templomcskáktól kezdve a római vízvezetékek műromjaiig) végül is mind ezt a célt, a direkt látványra támaszkodó szinguláris jelölést, az uralkodó stílusesszennnyel való érzelmi azonosulás vizuális alátámasztását szolgálták. De ugyanígy nem kevésbé megdöbbentő, hogy Berzsenyi valószínűleg életében soha nem hallott rendes, színvonalas instrumentális zenét, nemigen hallhatott egy Beethoven-szimfóniát, és Csokonairól sem híhet, hogy Mozart bármelyik operáját is látta vagy hallotta volna. Irodalmunk legjobb neveinek (és még a kisebbek tekintetbe vételével is, csaknem teljességének) végül is teljesen hiányzik mindaz a nemhogy rendszeres vagy állandó, de még alkalmi vizuális vagy auditív művészi élmény is, mely pedig bármelyik olasz, francia, de még bécsi ötöd- és tizedrangú irodalmárnál is — tálcan nyújtva a kezdeményt, a hasonlatot, a formát, a színt — ihletet, hangulatot, stílust tudott adni az önmagában sekélyes vagy lapos gondolatoknak is. Olyan körülmény ez, melyen ha elgondolkozunk, önmagában is alkalmas lehet egyrészt arra, hogy magyarózva irodalmunk a konzervatív irodalomtörténetek által oly sokszor dicsérve emlegetett „józsánságát”, „szemérmetségét”, „puritanizmusát” —, másrészt arra, hogy ugyanakkor kellően és méltányosan értékelhetővé is tegye mindazokat az eredményeket, melyekhez e kor magyar költői és írói egyáltalán eljutottak.

De rátérve magára az irodalmi, a könyv élményre, a közeg hatása itt is felállítja a maga kérdőjeleit. Ma már többé-kevésbé megválaszolhatatlan — legfeljebb fennmaradt fordításokon vagy átdolgozásokon át lemérhető — kérdés íróink nyelvismertének kérdése: nyelvismerteik valóban alkalmasak voltak-e arra, hogy tökéletesen megértsek európai írók bonyolultabb gondolatokat, egész esztétikai, filozófiai, politikai rendszereket tükröző munkáit? Vagy pedig nyelvtudásuk csak egyes fejezetek, egyes versek megértéséig terjedt? Ha azonban ezen túl lépni akarva, már azt is nehezen tudjuk ellenőrizni, hogy íróink az európai XVIII. század nagy eszmeáramlatairól érdemben végül is mennyiben tudtak maguknak teljes és pontos képet alkotni, akkor ennek akadályai közt már nemcsak a nyelvi nehézségekre kell gondolnunk. Problematikus lehet ugyanis az is, hogy egyrészt ezek az eszmék egyáltalán *elsőkézből* és *teljességükben* jutottak-e el hozzájuk — másrészt, egy teljesen más társadalmi, gazdasági körülmények között keletkezett gondolatkör egyáltalán mennyire lehet teljesen *megérthető* tőle eltérő hazai viszonyaink között. A kérdés első fele a közegnek még csak technikai vonatkozásait érinti: egyáltalán hozzájuthattak-e — és mennyire teljesen — e nagy külföldi szerzők eredeti kiadásaihoz vagy legalábbis jó fordításaihoz, — s ennek híján gondolataikat mennyiben formálták hozzájuk csupán több fokú közvetítéssel eljutott, végül is már szinte a levegőben levőnek tekinthető eszmék? A kérdés másik fele azonban már mélyebbre nyúl: választ: feltételezve akár a legteljesebb forrásfelhasználást, és a legteljesebb nyelvismertet, — vajon mindig ugyanazokra a kérdésekre válaszolt-e Montesquieu vagy Rousseau Magyarországon a hazai olvasónak, mint amire francia olvasójának valóban válaszolni akart? A hazai fejlődés ugyanis más kérdőjeleket ért és szó bele a szövegekbe, és máshol, és másra teszi érzékennyé és fogékonyra a magyar olvasót, mint a franciát vagy az angolt. (Hogy legjellegzetesebb példaként e jelenségnek az abszolútizmus ellen a polgári fejlődés érdekében hadakozó felvilágosodott nyugati íróknak az abszolútizmus ellen ugyan, de a feudális előjogok fenntartása érdekében hadakozó magyar rendek kezén elszenvedett, a filológiaiánál még sokkalta súlyosabb — mert sokban még a mostani kutatómunkát is félrevezető és félretájéltó — funkcionális torzulására hivatkozunk.) S ha az előzőekben a gondolat kifejezése e vizuális és auditív támaszainak, katalizátorainak hiányáról szólva a hazai szerzők csak azonos eredményhez is a nyugati kortársánál jóval nagyobb szükséges szellemi erőfeszítéséről és nehezebben elért teljesítményéről beszéltünk, — úgy most arra kell rámutatni, hogy ilyen körülmények között mekkora erőfeszítést kívánt meg íróinktól egy-egy külföldi munka eredeti problematikájának felismerése, és mekkora találekonytságot e tanulságoknak a hazai problematikához való — ha ennek során olykor az eredeti gondolatot magát el is torzító — applikálása. A magyar XVIII. század és kivált a felvilágosodás legtágabban vett irodalmának az a változatossága, sokoldalúsága, melyről a referátum oly joggal beszélt, és végül is sajátosan magyar színezete, stílusa, ize — úgy véljük — nem is érthető meg ennek a közegnek: magyarán mondva a kor reális közgondolkodásának, e közgondolkodás társadalmi-gazdasági alapjának (és nem utolsósorban a Tolnai Gábor által teljes joggal emlegetett bécsi közvetítő közegnek is) minél mélyebb vizsgálata nélkül. Már csak azért sem, mert e hazai közeg ismerete nélkül sohasem válhatik pontosan lemérhetővé: valóban a hazai és az eredeti gondolatok közvetlen kapcsolatáról beszélhetünk-e, vagy (és mennyiben) egy-egy európai gondolatcsíra hazai viszonyaink közötti önálló, az eredetitől sokszor talán teljesen elütő, vagy éppenséggel meglepő irányba továbbfejlődő életéről, önálló tovább-burjánzásáról. Olyan kérdés ez, melynek egy-egy írói életmű megítélésében kétségtelenül roppant jelentősége van, s melynek kutatását talán nem alaptalanul tartjuk egyik legfőbb megoldandó feladatunknak.

Hozzászólásom második részében Kósáry Domokos felszólalásával kívánok bizonyos szempontból polemizálni. Kétségtelenül igaza van mindabban, amit a XVIII. századi köznemesei irodalom színvonalatlanságáról, nacionalizmusáról stb. mondott. Nem hiszem azonban, hogy a probléma általa alkalmazott szemlélete mindenben helyes: a művelt arisztokrata színvonaláról nézve valóban csak a maradiság képét látjuk ebben az irodalomban, — de ha azt nézzük, hogy e színvonalatlan irodalom jelentkezése nagy, olvasni most megtanuló tömegek bekapcsolódását jelenti az irodalom társadalmi bázisába, lehetetlen még e színvonalatlan irodalom megléte mögött is ekkor nem a fejlődést, a pozitívumot is meglátni. A köznemesei jelzőt erre az irodalomra különben is elég pontatlannak érzem, egyrészt azért, mert olvasóközönségét illetően ez az irodalom végül is nemcsak a köznemességre korlátozódott: Arany is ilyenén nőtt fel, Csokonai is (és általában természetesen ez az első olvasmánya annak a társadalmi rétegnek, mely a polgárosodás felé induló jómódú középbirtokosok árnyékában ekkor maga is megindul a szerény — mintegy kispolgári — emelkedés útján, első eszköze- és jeleként ennek olvasni tanulván és valamilyen betűt igényelvén). Másrészt a köznemességnek csak ezt az irodalmat olvasó rétege életmódjában, gazdasági bázisában többnyire miben sem különbözött a jobbágyparaszttól. Az így az alutól felfelé törekvő és a felülről lefelé deklaszálódó, vagy egyszerűen stagnáló rétegek találkozásának egy pontján ekkor kialakult irodalmat helyesebb lenne egyszerűen irodalom alatti irodalomnak nevezni, de még mint ilyenről szólva sem mellőzhetjük azt, hogy benne a kétségtelenül meglévő, tisztán köznemesei elemekénél a parasztságból felfelé emelkedő réteg izlése látszik nagyobb súlyúnak (amit már csak az is sejteni enged, hogy végül az irodalomnak ebből a vonalából fejlődik tovább a XIX. század elejére a kezdődő irodalmi népiesség). S legalábbis vizsgálандónak találjuk, hogy ennek az irodalomnak a legjellegzetesebb (s Kósáry Domokos által így elmarasztalt) vonásai nem általános, többé-kevésbé törvényszerűen jelentkező vonásai-e minden hasonló társadalmi bázisú és funkciójú irodalomnak, akár Franciaországban, akár Angliában. Akkor ugyanis, mikor egy adott irodalom több, egymással többé-kevésbé azonos értékű gazdasági bázisú réteget is kiszolgál, az irodalom jellemzéséhez e rétegek közül csupán egyiknek (s ráadásul csupán politikai magatartása alapján való) kiemelése ugyanúgy torzításhoz vezethet, mint mikor a régebbi irodalomtudomány egy adott kor európai gondolkodásának hazai párhuzamát, megfélelítő nyomozva a hazai közeg kellő figyelembevételével nélkül közvetlenül és állandóan a filológiai, tárgyi „hatás”-okat kereste régebbi irodalmunkban. Aminek felismerése végső fokon annak igényéhez vezethet el bennünket, hogy irodalmunknak ne csak a kor teljes hazai kultúrája, hanem teljes társadalma és társadalmi struktúrája felé való kapcsolatait is minél alaposabban fel kell tárunk. Szauder József az irodalom valóságának teljességét oly érzékenyen és máris oly sokat ígérően kutató problémafelvetéséhez történészeink és kultúrtörténészeink részéről ezeknek a kapcsolatoknak és ennek a közegnek felkutatásával tudunk méltóan válaszolni.

Végül hozzászólásom harmadik része a konkrét kutatási programot illeti: ha nyilván maximalistának, részben pedig talán az irodalomtörténet hatásugarán túl eső problémának tűnik is, — egyes kérdések pusztán felvetése, megemlítése talán mégsem felesleges.

Véleményünk szerint egyrészt — és éppen a XVIII. század a XIX. századba kisugárzó hatásának, kapcsolatának mélyebb és realisabb vizsgálhatása érdekében is — lényeges lenne a hazai XVIII. századi irodalom teljességének felmérése, főleg pedig tipologizálása részint formai-műfaji, részint tematikai-tartalmi szempontból, utóbbinál különös tekintettel az olvasói kör, illetve az őt életre hívó irodalmi igény társadalmi bázisának meghatározására. Másrészt kívánatos lenne az irodalmi alkotást vizuálisan (és esetleg auditíve) befolyásolni képes környezetnek felmérése és méginkább annak vizsgálata: irodalmunk képeiben és hangulataiban ekkor milyen látható világ és milyen látható és érzékelhető környezet tükröződik, és versformáinkban mennyiben figyelhetők meg elsősorban már nem is irodalmi, hanem sajátlagosan zenei eredetű formák, és ezek milyenek? (Vagyis, hogy mai hasonlatot használjunk: a költő mennyiben komponálta versét — tudatosan vagy öntudatlanul —, egy meglévő, slágerszerűen elterjedt dallam klasszikus verstani formák közé már nem is sorolható ritmusára?) Talán nem látszik alaptalannak azt remélni, hogy ezekre az utóbbi kérdésekre válaszolva, és ezeket elemezve, a csupán eszméletörténeti kapcsolatokat igen tanulságosan színező és továbbfejlesztő, éppen a hazai közeg alakító szerepét nagyon is érzékeltetni képes eredményekhez juthatunk, — mint ahogy a formai-tartalmi — és legalább annyira tematikai-tartalmi-analízis is mindennél jellemzőbben mutathatja meg a hazai olvasói és kiadói igények sajátos (sok esetben még a társadalmi és gazdasági, struktúra helyzetére is tanulságos következtetéseket nyújtó) irányulását. Azt az irányulást, mely a XIX. század irodalmába is mélyen belenyúlva, annak fejlődését, ha észrevétlenül is, de éppen a tömegek szintjén, továbbra is jelentősen befolyásolni fogja.

Szathmári István hozzászólása: 1. Magam a XVIII. századdal behatóbban nem foglalkoztam, ez csak a jövő terveimben szerepel. Ellenben tanulmányoztam a megelőző XVI. és

XVII. századot, igaz, elsősorban a nyelvi egységesülés, a nyelvi norma alakulása felől, azt vizsgálva, hogy régi nyelvtanaink (Sylvester, Dévai Bíró, Szenci Molnár, Geleji Katona, Komáromi Csapkés, Pereszlenyi, Kövesdi, Tótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János stb. művei) mennyiben tükrözik és hogyan munkálják irodalmi nyelvünk létrejöttét. Tehát — élve azzal a megítéléssel, hogy Szauder József volt szíves engem is meghívni erre az értekezletre — jobbra kivillálóként tennék három szubjektív és három objektívnak szánt megjegyzést.

2. Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni: ez a tanulmány — a szó teljes értelmében — *mintaszerű*. Ahogyan vizsgálja a XVIII. század kutatásának aktualitását; ahogyan felméri az eddigi eredményeket; ahogyan — az európai háttérrel mindig szem előtt tartva — kijelöli az elvégzendő feladatokat; ahogyan megmutatja a követendő, illetőleg követhető módszereket, s — valóban dialektikus szemlélettel — támaszkodni akar a történettudomány, a filozófia, a nyelvészet, a néprajz, a művészettörténet stb. tanulságaira — mindazzal apró részleteiben vitatkozhatunk, de az irodalomtudománynak — véleményem szerint — akkor használunk a legtöbbet, ha a benne foglaltakat elfogadjuk, és lehetőségeinkhez képest a legjobban valóra váltjuk.

Nagyon örültem annak, hogy végre a *régi irodalom* kutatása ilyen súllyal kerül szóba. Mert akár bevalljuk, akár nem, a régi irodalom a kelleténél sokkal nagyobb mértékben háttérbe szorult (néha szinte már irreálissá téve az „irodalomtörténet” szó utótagjának a létjogosultságát, különösen ami a XIX. század előtti irodalmunkat illeti!). Mindezt jól mutatja az irodalommal kapcsolatos általános közvélemény, középiskolai magyartanításunk, de tükrözi világosan az egyetemi oktatás, sőt az e téren folyó tudományos munka is.

Végül: számomra igen örvedetes, hogy Szauder József tanulmányában és a majdan elvégzendő munkálatokban fontos szerepet szán a *stílustörténeti kutatásoknak*. Az utóbbi időben — annak ellenére, hogy a leíró stilsztika területén, XX. századi költők egyéni stílusának a vizsgálatában, továbbá korszerű stíluslemző módok kialakításában nem lényegtelen lépést tettünk előre — ezt elhanyagoltuk. A történeti jellegű stílusvizsgálatot úgyszólván az — egyébként igen eredményesnek mondható — „korstílus—stílusirányzat—irodalmi irányzat” vita képviselte. Pedig nemcsak hogy egy-egy régebbi vagy régi költőnk, írónk egyéni stílusát, valamint az egyes korstílusokat, hanem a mai magyar nyelv hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani stíláriis jelenségeit, továbbá a mai stílusrétegeket, stílusiránylatokat sem írhatjuk le megnyugtató módon alapos, az egyes szavakig kiterjedő stílustörténeti vizsgálódások nélkül.

3. Szauder József említi két helyütt tanulmányában a korabeli *nyelvi norma* kérdését. Úgy gondolom azonban, hogy a nyelvi normarendszer alakulásának kissé nagyobb teret kell majd szentelnünk, mivel „központibb” jellegű, s nem kis hatással van a szépirodalomra sem. A nyelvi normalizálódás ugyanis — röviden szólva — függvénye a mindenkori gazdasági, társadalmi, politikai és az ezektől is determinált művelődésbeli (iskolák, nyomdák, tudományos élet stb.) helyzetnek, de alakításában igen fontos szerepet játszik a szépirodalom (később a publicisztika és a tudományos stílus), és semmiképpen sem hanyagolhatjuk el e tekintetben a kiemelkedő egyéniségek, különösen a nagy írók, költők nyelvi hatását.

Ismeretes egyébként, hogy az irodalmi és köznyelv létrejötte *hosszú folyamat* eredménye, amelynek során a hangtan és vele kapcsolatban a helyesírás, a szókincs, az alak- és mondattan, valamint a stílusztikai formák egyes jelenségei kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, s e normaelemek egységes rendszerre kristályosodnak ki. Ez a folyamat — érthető okokból — a füllel és szemmel felfogható mozzanatokban, tehát a formai elemekben, közelebbről a hangtanban és a helyesírásban indul meg, a tartalmi elemek (a szókészleti, frazeológiai, mondattani jelenségek stb.) csak azután kapcsolódnak be. Ismeretes továbbá, hogy az irodalmi nyelv létrejöttében — a nyelv társadalmi oldala felől — két síkot különböztethetünk meg: a nyelvi normaelemek kiválasztódását és egységesülését egyfelől, s e nyelvtípus társadalmi hatókörének, elterjedtségének alakulását másfelől. Nos, a mi magyar irodalmi nyelvünk formai, vagyis hangtani s alakitani tekintetben — lényegében — a XVII. század végén készen állt (a Kassa—Sárospatak—Debrecen környéki nyelvújítás volt az alapja). Ennek a lényegében kialakult nyelvtípusnak azonban ekkor még nem volt meg a megfelelő hatóköre. Ezt majd a felvilágosodás, a nyelvújítás, a reformkor, Vörösmarty, Petőfi és Arany fellépése hozza meg. Vagyis ez annyit jelent, hogy a XVIII. században a nyelvi norma elterjedése és ennek megfelelően a megszilárdulása — a referátumban emlegetett és itt, a mai vitán a történésektől még jobban megvilágított okok következtében — nagyon meglassult.

Mindezt világosan mutatja Dugonics próbálkozása. Hogy tudniillik egyrészt a század utolsó negyedében még megkísérli a Szeged vidéki *ö-zö* nyelvújítást az irodalmi nyelv szintjére emelni (jóllehet tudományosan jellegű munkáiban, pl. a *Tudákosságban* csak szórványosan akadnak provinciálistmusok!). Másrészt viszont — mivel már több mint száz évvel ezelőtt eldőlt, hogy irodalmi nyelvünk (a többek között) *e-zö* és nem *ö-zö* — követőkre nem találhatott, Kazinczy és mások visszautasították ezt a törekvését.

E meglétsült folyamat XVIII. századi színtereinek, kisebb-nagyobb mozzanatainak stb. az aprólékos feltárása még a jövő feladata. Csak megjegyzem, hogy e század utolsó harmadára (pontosan az 1772 és 1795 közötti időre) vonatkozólag már van egy alapos monográfiánk: Benkő Lorándnak *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1960.) című munkája.

4. Szauder referatúrában — igen helyesen — szó esik a *nyelvújításról* is. Ebben a körben főlegesen ennek a nemzeti, nyelvi és irodalmi életünkben oly nagy horderejű mozgalomnak a jelentőségét emlegetni. Szabad legyen azonban rámutatnom arra, hogy bár jó feldolgozásaink vannak a nyelvújítás egészéről, eljárásmódjairól, eredményeiről stb. (elsősorban I. Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Bp. 1929., bőseges bibliográfiával; a reformkori szakaszról: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk.: Pais Dezső. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. stb.), a korabeli — nyomtatott és kézírásos — teljes irodalomra támaszkodó és szinte mikrofilológiaiain mondható alapos feltárása még várat magára. Jelenleg például nem vagy csak kevésbé tudjuk, hogy egy-egy nyelvújítási alkotás milyen (s mikkel való) küzdelem után és ki(k)nek a műveiben honosodott meg; milyen volt a nyelvi—stilisztikai értéke a meghonosodás idején, továbbá a biztos megmaradás és elterjedés után; milyen hatással volt (lehetett) korábban és később az olvasókra és a beszélőkre stb.

Minthogy nemrégiben — halálának százötven éves évfordulója alkalmából — Dugonics András nyelvét, stílusát kellett egy kissé közelebbről tanulmányoznom, az utóbb mondottakat az ő példájával szeretném megvilágítani. Ismeretes Dugonicsnak egyik fő eltcélja: bebizonyítani, hogy a mi nyelvünk is alkalmas a tudományok és a szépirodalom művelésére („En megmutattam — írja *Tudákosság* c. matematikai művével kapcsolatban —, hogy ha a tudákosság magyarul taníttatna, más idegen nyelvre éppen nem lenne szükségünk, a mint is azon két tudákos könyvemben semmi más szavakkal nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal.” Följegyzései 16). Ennek a megvalósítása érdekében fordul szülőföldjének a nyelvkincséhez, továbbá a régi nyelvhez, valamint bősegesen él a nyelvújítás lehetőségeivel (fő elvét így fogalmazta meg: „Nincs a világon semmi, a mit magyarul ki-ne-lehessen mondani, csak észszel és tudománnyal forgolódgyn az ember.” *Jeles történetek*. II. 101). Érdekes és feltűnő azonban, hogy amilyen szigorú purista a szó- és kifejezőkészlet területén, olyan mértékben enged bizonyos latin és német szerkeszteteknek (gyakori pl. nála a szenvedő forma, az accusativus vagy nominativus cum infinitivós szerkesztés, a mellékmondatbeli — indokolatlan — felszólító és feltételes mód stb.; egy példa: „... arra is vetemedett: hogy, midőn Sojmost szobájában lenni, de nem imádkozni gondolta; annak ajtajához közelítene, mellette meg-állana, és gyönyörűen dallana”. *Jólánka* I. 109). Ez utóbbi jelenségekkel kapcsolatban én a következőket jegyeztem meg: az efféleket Dugonics korában is idegennek és szokatlannak érezhették, ma még inkább azok. Éppen Szauder kollegámnak ezzel szemben az a véleménye, hogy ezek akkoriban megszokottak lehettek. Nos, a kérdést pillanatnyilag — mai ismereteink alapján — nem tudjuk eldönteni. Van hát kutatnivaló a nyelvújítás körül irodalmároknak és nyelvészeknek egyaránt.

5. Végül, most már csak utalásszerűen: nagyon fontosnak tartom a referátumban többször említett *tudománytörténeti kutatások* (beleértve az irodalomtörténeten kívül a nyelvészetet, a történelmet, a filozófiát stb., sőt a matematikát, az orvostudományt, a földrajzot stb. is) megindítását. Mit adott egy-egy kor a felsorolt — és még tovább sorolható — tudományok területén; kik és hogyan, milyen buktatókon keresztül, továbbá milyen önfeláldozó munkával vitték előre tudományukat; hogyan látták mindezt a kortársak; hogyan kell látnunk nekünk a ma szemével stb. — ezek olyan kérdések, amelyekre föltétlen pontos választ kell adnunk ahhoz, hogy reális képet alkothassunk a vizsgált korszakokról, a jelen esetben a XVIII. századról.

R. Várkonyi Agnes hozzászólása: Szauder József programtanulmánya a Rákóczi-szabadságharc történetének és a XIX. századi hazai történetírás történetének vonatkozásában egyaránt rendkívül sokatgérő. Sőt bátran állíthatjuk, annak hogy akár az egyik, akár a másik nagy témakörben néhány alapvető kérdést le tudjunk zárni, egyenes feltétele, hogy a felvilágosodás az itt vázolt igényességgel kerüljön feldolgozásra.

Ismeretes, hogy a Rákóczi-szabadságharc helye a hazai és európai fejlődés láncolatában koránt sincs még megnyugtatóan tisztázva. Csatái, hadieseményei révén a XVII. századi függetlenségi harcok sorába illik, és ide is kapcsolták a historikusok. De ha társadalomtörténeti vonatkozásait, méginkább ideológiáját, politikai eszméit vizsgáljuk meg, vagy kezdjük alaposabban elemezni, akkor ez a kizárólag a XVII. századhoz kapcsolás nem reális, mert előtűnnek a Rákóczi-szabadságharc új vonásai. Ideológiájában sajátos kettősség uralkodik. Egyrészt a rendi ideológia, mely elkoptatott, szétbomló, éppen ezért felhigult és agresszív — mégpedig Rákóczi politikájával szemben is agresszív. Másfelől új társadalmi, politikai-elmélet elemek jelennek meg, részben még a rendiség burkában, részben pedig a rendi ideológiával szemben.

A valláspolitikai, az állami megváltással való jobbágyfelszabadítás gondolata, a köztelherviselés, elve, a középkori nemzet fogalmát szétfeszítő osztályharcos nemzetfelfogás elemei, a korabeli merkantilizmus ellentmondásaiból kitoró racionalista gazdaságpolitikai elmélet — mind csíra-jelensége ennek az új politikai gondolkozásnak, ideológiának, melyet ma még nehéz lenne akár csak a hazai felvilágosodás előzményének, vagy akár előképeinek is nevezni. De ha a program-tanulmányban vázolt értelemben kerül kibontásra a felvilágosodás fogalma. Ha kiemelkedik az abszolút értékmérőnek felfogott nemzeti aspektus zárt köréből, mely leszűkítette és megcsönkította történelmünket, ha végre a felvilágosodást eszmei-filozófia teljességében fogva fel ismerjük meg hazai útját, akkor talán a politikai gondolkodás és ideológia története sem csak egymástól független szakaszok, szétszakadt részek halmazát mutatja ma. A szaggatottság mellett, a mindig mindent újra kell felismerni és elkezdni kényszerűségei mellett, ha az előzmények, a hajszálgökök feltárására sor kerül, látjuk, mennyiben számolhatunk az ideológiai fejlődés belső erőkből való építkezésének kontinuitásával, és mennyiben képesek ezek előkészíteni a talajt külső eszmék befogadására. Ha tudjuk, hogy a köztelherviselés gondolata Besse-nyeinél vagy a tolerancia rendelet elvei hazai forrásokból is táplálkoztak, vagy bennük a külföldi hatásokra aktivizált hazai előzmények hagyományai is felismerhetők, akkor talán eldönthetjük majd a ma még éles viták kereszttüzében álló kérdést, hogy a Rákóczi-szabadságharc csak a régi betetőzése, összegezése-e vagy kezdete is valami újnak. Valóban csak emlék, példa volt a XVIII. század folyamán, csak a már korábban is korszerűtlen rendi ellenzéki ség magatartás hagyománya, vagy olyan gondolati-elméleti anyagot, olyan politikai felismerések összegezett tapasztalatát is hagyta maga után, melyeknek szerepe lehetett a korai felvilágo-sodás előkészítésében.

Szélesebb körű elterjedésével kell számolnunk a hazai felvilágosodásnak — utal rá a programtanulmány —, mint amilyenről eddigi ismereteink alapján tudomásunk van. Látens és torzult formáiról már az irodalomtörténeti kézikönyv történeiszvitáján szó volt.

Ezzel vágnak egybe a magam historiográfiai kutatásai is. A reformkori historiai kérdé-sekkel is foglalkozó értelmiség műveltségében és történeti tudatkategóriáiban nagyon világosan kitapintható a felvilágosodás filozófiai-elméleti anyaga. Mégpedig nem passzív ismeretanyag formájában, hanem a műveltség és gondolkozásmód szerves részévé válva. Csak egyetlen példát legyen szabad említenem. Aki társadalmi kérdésekhez a korabeli értelemben vett szociológiai igénytel nyúl, tehát tudományos elemzés tárgyának tekinti azokat, hogy vizsgálá-tuk során társadalmi jelenségek szabályszerűségeinek, összefüggéseinek felismeréséhez jusson el, annál az is kiderül, hogy ismeri Montesquieu-t. Elég Kölcsey, Bölöni Farkas Sándor, vagy Szalay példáját említenem.

Nem tudom melyikünk számláját terheli jobban — az irodalomtörténészekéét vagy a történészekéét, de bizonyos, hogy súlyos adósság a történetíró Besseneyi képe. Besseneyi történetfelfogása, együtt a hazai felvilágosodás hatásával történetírásunkra, sürgősen követeli a monografikus feldolgozást. Besseneyi egyik művelődéstörténeti jellegű munkáját az Akadémia 1838-ban lemásoltatta, e kor történetírói — így Szalay és Horváth Mihály is — II. József korát különös figyelembe részesítették, történelmünk néhány fontos súlyponti kérdése, melyet a felvilágosodás emelt ki a hazai históriából, a reformkorban kerül szélesebb körű tudományos érdeklődés középpontjába, mindez és még számos itt nem részletezhető körülmény a felvilágosodás és a reformkori történeiszemlélet kapcsolataira figyelmeztet. Természetesen ezek a kapcsolatok csak áttételeken át érvényesültek. Mindenekelőtt a nemesi közeggel kell számolnunk. Ismeretes, hogy az Aranybullát a rousseau-i elvek formális és mechanikus adaptációjával tekintették a király és a nemesség között létrejött társadalmi szerződés okmányának. Ez a felfogás él tovább a reformkorban is. Sőt Szalay, aki a rousseau-i társadalmi szerződés elvét nem fogadta el, az Aranybullát ilyen értelemben fogja fel és teszi meg a magyar történelem egyik periodushatárának.

Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet és a történettudomány eredményei különösen segítik egymás kutatásait. Van azonban egy terület, ahol szoros, elméletileg szervesen egybe-hangolt együttműködés nélkül nagyon nehéz előrejutni. Ez a terület a korabeli tudományos-irodalmi élet szociológiája és tudománypolitikája. Meglehetősen sok minden tartozik ide: az írástudók életformája, anyagi helyzete, társadalmi tudata, műveltsége, e műveltség meg-szerzésének útja-módja, a mecénások, a közönség, a kiadók, a kiadványok példányszáma és olvasottsága, elterjedése, a könyvárushálózat, a tudományos központok kialakulása stb. E terület forrásai teljesen feltáratlanok, a feltárás módszertani elveiről eddig szó nem esett, sőt még megnyugtatóan tisztázott fogalomrendszer sincs. Hol van a határ pl. az írogató nemes vagy jobbágy vagy arisztokrata és az értelmiségi réteg között? Van-e különbség osztály-tudatát tekintve a tollforgató nemes és a nemesi származású értelmiség között? Amit pl. Szauder Toldy szerepéről ír, az teljesen egybevág a történettudomány terén vitt tudomány-politikai szerepével. Itt sem korlátozódott szervezési kérdésekre, nem csupán tehetséges tör-ténetírók vidékre szorulásában volt szerepe, hanem nagy része volt abban, hogy 1848 után

a történetiszemléletben a romantika érték kategóriái elevenedtek fel. Sőt a történetírás önismeretében — az akkor kibontakozó historiográfiában — ő képviselte pl. Eötvössel szemben azt a felfogást, hogy a történetíró elbírálásában a szubjektíven értelmezett nemzeti politikai szempont legyen abszolút értékmérő. Nem tudjuk azonban, hogy hatása hogyan érvényesült, tekintélyének mi volt a záloga.

Végül, mivel e terv szerint a felvilágosodás-kutatást — ha nem is az abc-jénél, de a bibliográfiánál kell elkezdeni, nem ártana meggondolni, hogy más témakörökben is hasonló elemi szükségletek merülnek fel nap mint nap, és a szükségletekkel lépést tartani csak modern technikai apparátussal felszerelt dokumentáció tud. Ennek pedig korszerű formája egy központi dokumentáció lehetne.

Barta János hozzászólása: Félve szólok hozzá Szauder József programtanulmányához, részben azért, mert nem vagyok a XVIII. század specialistája, részben mert nem tudnám főlvenni a versenyt a modern külföldi szakirodalomban való tájékozottságnak azzal a mértékével, amelynek alapján a tanulmány készült. A kívülálló is megérzi azt, hogy itt egy nem mindennapi kísérletről van szó, s ha a bíráló vagy értékelő magatartását venné fel, nem fogyna ki egyhamar a dicsérő megállapításokból. Sok részlet-tényre lehetne hivatkozni; a fejlődés-elv következetes alkalmazása, amely helyreállítja a kapcsolatot hazánkban a század első és második fele közt; a polgári történet- és irodalomtörténetírás romantikus, nacionalista és klerikális idolumainak elutasítása; klasszikus és modern irodalmunk távolibb, mélyebb gyökereinek nyomozása; a század irodalmi mozgalmait mögött a társadalmi hordozók árnyaltabb felkutatása; az irodalmi irányzat kebelében kialakult stílusok változatainak kielemezése — és még sok más együtt jele annak, hogy Szauder törekvéseinek középpontjában a század irodalmi jelenségeinek újszerű megközelítése áll, s ezt az a követelmény hatja át, hogy értjük meg ezt a századot önmagából, azaz állítsuk helyre eszméinek, fogalmainak eredeti jelentését.

Ehhez a koncepcióhoz a XIX. századi orientációjú irodalmár csak azzal a mentegetődéssel mer bírálónak közeledni, hogy a kívülálló olykor megláthat olyan problémákat és összefüggéseket, amelyeket a bővös körbe bezárkózott szakember nem vesz észre. Közhely, hogy az irodalom fogalma a XVIII. századtól a XIX. századi romantikaig és realizmusig nagy átalakuláson, közelebről megjelölve leszűkülően ment át. Aki a XIX. és XX. sz. felől közeledik a XVIII. századhoz, akarva, akaratlanul tudomásul kell vennie azt, hogy egy változatos és heterogén közegbe került. A „literatúra” itt még nem szépirodalom, nem is csak magyar nyelvű, és nem is csak „nemzeti” jellegzetességek hordozója; a felvilágosodás körüli világnézeti vitákat pl. vaskos latin nyelvű teológiai fejtegetések hordozhatják; még ennek a szaktudományt, filozófiát, esztétikát is magába foglaló irodalomfogalomnak is a peremét olyan változatos jelenségek népesítik be, mint a hírlapok, a történetírás korabeli műfajai, levelek, alkalmi versek és hasonlók. Ez a gazdagság jogosan vezeti az otthonos kutatót arra, hogy benne valami eredeti, értékeit önmagában hordó kulturális egységről van szó, amelyet nem degradálhatunk a XIX. századi klasszikus magyar irodalom előtörténetévé. A korszak saját kulturális világának és önértékének ez a kiemelése önmagában elismerést és tiszteletet kell, hogy keltsen más korszakok specialistáiban is. Csak akkor hőkennünk meg kissé, amikor azt tapasztaljuk, hogy ez az értékelés már-már átcsap a túlértékelésbe, szinte csaknem a bálványozásba. A tanulmányban azt olvasom: a magyar felvilágosodás nagy gondolati és esztétikai vívmányokban gazdag, „az európaival teljesen egyenrangú”. Ami a gondolati gazdagságot illeti, arról még mindenképpen lehet beszélni, esetleg vitatkozni. Amikor a szerző az esztétikumot is úgy megemeli, a XIX. század embere, aki az ilyesfajta mérce elég rigorózus alkalmazásához van szokva, már kénytelen némi szerény óvással jelentkezni. Szauder biztosnak érzi magát a dolgában, mert igazolásul a századvég csúcspontjaira hivatkozik: Bessenyeire, Kazinczyra, Csokonaira, Berzsenyre. De ha az esztétikai mérceben rájuk támaszkodunk, gondoljuk meg azt is: mi van mögöttük a költészet második-harmadik vonalában, vagy pláne a „literatúra” szaktudományi-közéleti produktumaiban. Úgy hiszem, van egy alapvető fejlődéstörténeti szempont, amelyet jobban figyelembe kellene vennünk. A század második felének arról a törekvéséről van szó, hogy magyar nyelvet, verselést, stílust, műfajokat teremtsen fejlettebb nyugati vívmányok honosításával, adaptációjával. Azt a szintet, amikor már külföldi tartalmakat akarnak magyar közegben aktualizálni, megeleveníteni, aláfesti, jórészt megelőzi sokak buzgólkodása, amit még nem önálló produkciónak, hanem mintegy csak ujjgyakorlatnak minősíthetünk; aminek legbeszédesebb példái: versformák meghonosítása, stíluszintek és nyelvi lehetőségek kikísérletezése. Mindez még nem alkot önmagában megálló esztétikumot, csak előkészíti a nagy csúcspont megjelenését, esetleg hordoz jelentősebb korabeli eszmeiséget. Szauder XVIII. századának minden apró jelensége rangossá válik és valami különösen feltűrt összképbe olvad bele; — a valóság nem mindig tartja ezt a szintet: sok a szürke foltja és a jellegtelen lapossága.

Rendkívül hasznosnak és meggyőzőnek tartom azt, ahogy Szauder a századnak, elsősorban persze inkább második felének stílusirányzatait próbálja differenciáltan felfogni. Magam is egyetérték azokkal a tudósokkal, akikre hivatkozik: nincs olyan egyetlen vagy egységes stílusirány, amely alá az egész XVIII. századot vagy az egész felvilágosodást be lehetne foglalni. A részlet-elemzések abból indulnak ki, hogy ami stílustörekvés a mondott században adódik, az a barokk, a rokokó és a klasszicizmus hármasság gyökerére vezethető vissza. A stílus valóban derivátum, s ha az, akkor természetes, hogy az osztályviszonyok és az osztályfeszültségek bonyolult társadalmi talaján e három irányzat számos változatának kell létrejönnie. A tanulmány több helyén olvashatunk arról: hányféle módosulata van a klasszicizmusnak, különösen a századvég magyar irodalmában. Horváth János egykori distinkciói fejlődnek itt társadalmi alapon tovább: hallunk előbb felvilágosult polgári klasszicizmusról, latinos—franciás—gottschediánus klasszicizmusról; Európa-szerte horatianus-eruditus klasszicizmusról, amelynek hazánkban több változata van, deákos, rokokó; — majd egy másik, Winckelmann-féle neoklasszicizmusról; végül a tanulmány azt a feladatot tűzi ki: kutassuk és differenciáljuk a deákos-humanisztikus, a felvilágosult, a neoklasszikus stílus történetét és jellegzetességeit. Mindez elfogadható, hiszen programtanulmányról van szó, amely feladatokat jelöl ki. De a konkrét kutatás közben el kell választanunk azt, ami Magyarországon valóban megvalósult, attól, ami külföldön lehetséges volt: amikor a változatok számát szaporítjuk, ne méretezzük túl a dolgot. Ne tulajdonítsunk minden változatnak túl nagy jelentőséget, túl sok egyneműséget, esztétikai mélységet és konzisztenciát: lehet, hogy csak egyedi különösségről vagy éppen idegen lehetőségek átsugárzásáról, utánpótlásról, ujjgyakorlatról van szó. A stílusfogalom a mondott változatok nem mindegyikére alkalmazható teljes, igazi mélységében.

Egy előttem szóló — egyike a keveseknek, akik a tanulmány koncepciójának egészét vették szemügyre — kiindulva abból, hogy a felvilágosodás, eszméivel és irodalmi formáival, Nyugatról áramlik be hozzánk, hiányolta: a referátumból nem látjuk a hazai közeget, amelybe beáramlik. Záró kritikai megjegyzésemet ehhez kapcsolom, de szélesebb és radikálisabb értelemben. A referátum utal arra, hogy a marxista kultúraszemléletet már alapítóiól fogva áthatja a vonzódás és az affinitás a felvilágosodáshoz és a szimpátia a klasszicizmus iránt; tudjuk, hogy ez társul valamiféle romantika-ellenességgel. Úgy veszem ki, hogy ez a szemlélet befolyásolta Szaudert is alapkonceptiója kialakításában. Azt a kategóriát, amely ennek a századnak az egységét megadja, a felvilágosodásban jelöli meg, és becsülendő igyekezetet fordít fogalmának meghatározására. Sok mindent megtudunk róla, de pl. azt nem: hogyan, miért kell az új században egyszerre elmúlnia? Pedig innen visszanevezve, már a XVIII. sz.-ban olyan erőket vesz észre a körültekintő szemlélő, amelyek jelen vannak, komoly életet ének, — és nem eshetnek a felvilágosodás főfogalma, szintetizáló kategóriája alá. Így jutunk el a leglényegesebb problémához: lehetséges-e a magyar XVIII. századot tisztán és kizárólag a felvilágosodás alapján szintetizálni? No persze: hiszen ez a felvilágosodás számos maradi eszmével és irányzattal harcolt, és az esztétikum is sok avultságot cipelt magával. Csakhogy éppen erről van szó: vajon maradi, negatív, ősi-e minden a század második felében, ami nem felvilágosult? Nyilvánvalóan a korai romantikára is gondolok, amely jelen van a század utolsó negyedében, ha nem is olyan burjánzásban, mint Szerb Antal gondolta, de mégis a líra, a próza, az eszmei és érzésközpontú tényezők számos változatában. Ezeknek nyoma sincs a programtanulmányban, s ez szembevetődhet a szintetikus keretei tartósságának problémáját. Pedig még alapvetőbb kétely is merülhet fel velük kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a stílussal együtt egy kor eszmei irányzata is derivátum, az a felvilágosodás is. Szauder nagy gondot fordít arra, hogy a hordozó magyar társadalmi erőket közelebről definiálja. Magyarországon e században valóban sok és nagy társadalmi erő mozdult meg; megmozdulásuknak csak egy, igen jelentős vetülete a felvilágosodás. Még Bessenyeiek sem felvilágosodást akartak végsősorban, hanem valami többet. Vagyis — lehet, hogy avult módon — azt, ami a század második felében nálunk történik, én úgy fogom fel, mint lazább egységben látható nemzeti kultúra-teremtő mozgalmat; erre utalnak a hagyományos megjelölések is: felújulás, megújulás. Ennek a mozgalomnak vannak olyan pozitíven értékelhető hullámai, amelyek eszmeiségükben és talán esztétikumukban is kivülesnek a felvilágosodás körén — ha csak nem akarjuk ezeket a köröket a jellegtelenség határáig kibővíteni. Már régebben utaltam rá, hogy a kor konkrét író-csoportosulásai és önmagukról alkotott tudatuk is egy ilyen szélesebb, alapvetőbb kulturális mozgalom meglétéről vallanak. Szauder programtanulmányának kereteit oly módon kellene bővíteni, hogy magába tudja foglalni e mozgalom egészének kutatását.

Szauder József zárszava

Nagyon köszöni a hozzászólásokat, az eleven vitát. Sajnálja, hogy a meghívott filozófus, teológus nem jött el — mindig készen vagyunk komoly szakmai együttműködésre velük.

Nagyon örült a nyelvész és történész kollégák igen magvas, kritikailag figyelmeztető hozzászólásainak, gondol elsősorban Kosárynak a nemesség szerepéről, szintjeiről adott élesvonalú képére és Vörös Károlynak a hazai közeggel kapcsolatos észrevételeire. Csak hálás lehet azoknak, akik gondolatait főleg a végrehajtandó program vonatkozásában továbbfejlesztették. Vitakoznia inkább csak Baróti Dezsővel és Barta Jánossal érzi szükségesnek.

Megjegyzni, hogy mindkét hozzászólásból tanult, s alaposabban fontolóra veszi mindazt, amit ők kifogás tárgyává tettek (így Baróti figyelmeztetéséből pl. azt, amit a humanisztikus poétikai hagyomány nem egészen történeti megközelítéséről mond. Bartáéból a túlértékelés esetleges veszélyére való figyelmeztetést, a túlméretezés, elaprózás problémáját). Egyáltalán nem ért egyet viszont Baróttal abban, hogy az egyházakon belüli felvilágosodás vékony erecske volna a század térképén — a tények egészen mást bizonyítanak. Elsietettnek tart minden megalapozatlan szintézist (még ha nagyon egyetért is a filozófiai szintetikus látásra törekvéssel, melyet a magáénak is vall), és nemigen tudja elfogadni a mentalitás felettébb bizonytalan, hol így, hol úgy használt műszavát. — Különösen hálás Barta Jánosnak, akitől mindig úgy lehet tanulni, mint nagyonis nem-kívülállótól. Ami a magyar felvilágosodás egyenrangúságát illeti, azt részben csakugyan oly csúcok biztosítják, mint az idézettek (Csokonai életműve páratlanul reprezentatív az egész európai felvilágosodásról), de lehetne hozzátenni még szaktudományt is és matematikusokat is (a Bolyaiak nem a XVIII. századból nőnek ki?). Barta János azt mondja, gondoljuk meg, mi van e nagyságok mögött a költészet második-harmadik vonalában. Második-harmadik-negyedik-ötödik vonalát is említeni kellene, mert irodalmunk ekkor már igen erősen rétegződik. A nyelv, verselés újítása pedig nem feltétlenül újgyakorlat — sajátos, hogy az állítólagos újgyakorlatozóknak mily remekek futnak ki a kezük alól — Baróti Szabónak éppúgy, mint Daykának. Igazat ad Bartának abban, hogy szükségtelenül nem szabad a stílusváltozatok számát szaporítani és hogy a hazai közeg figyelembe vétele talán nem domborodott ki a tervtanulmányból. Nem ért vele egyet abban, hogy Besenyeyék végsősorban nem felvilágosodást akartak volna — a nemzeti kultúrateremtő mozgalom ekkor még egybeesik a szélesebben felfogott felvilágosodással — ha persze folyton forradalmárokat keresünk az abbéknak, literátorokban, reformistákban, képtelenek vagyunk felismerni, hogy Dugonics, Gvadányi stb. műveltsége is a felvilágosodásé. E vitát még folytatni kívánja.

József Szauder

LES TÂCHES DE LA RECHERCHE DE LITTÉRATURE HONGROISE DANS LE DOMAINE DU XVIIIe SIÈCLE ET DE L'ÉPOQUE DES LUMIÈRES

L'étude analyse en détail les problèmes et les tâches de la recherche de littérature hongroise concernant le XVIIIe siècle et l'époque des lumières. Il examine à fond l'histoire de la littérature spéciale européenne se rapportant à la littérature du XVIIIe siècle et à l'époque des lumières. Il analyse, d'une manière détaillée, le tableau que notre historiographie littéraire a formé du XVIIIe siècle, la situation après la parution des IIe et IIIe volumes de l'Histoire de la littérature hongroise de l'Académie. L'étude caractérise, par la suite, les questions les plus importantes en connexion avec la littérature du siècle et avec l'époque des lumières: il analyse les problèmes se rapportant aux origines des lumières chez nous, à la question de la limite des époques, à la notion des lumières, à la question des lumières et de ses styles, aux genres de l'époque, analyse les problèmes à examiner et à résoudre, en tenant compte toujours des résultats de la science littéraire européenne.

La dernière partie de l'étude esquisse d'une manière concrète, le programme et les tâches ultérieures des recherches de la science littéraire hongroise, concernant le XVIIIe siècle et l'époque des lumières.